

1. АСАБЛІВАСЬЦІ БЕЛАРУСКАЕ МОВЫ

1.1. Альфабэт

1.1.1. Спробы рэфармаваньня кірыліцы

Вацлаў Ластоўскі піша на старонках „Крывіч” пра неабходнасьць рэвізіі ўжываньня ў беларускай пісьмовасьці кірылаўскае азбукі, таму што забесьпячэньне літаратурнай мове ўмоваў здоровага разьвіцьця ў значнай ступені залежыць ад добрага дапасаваньня пісьмовых знакаў да гукаў жывой мовы і ўстанаўленьня правапісу, згоднага з фанэтыкай і гісторыяй.

У артыкуле *У справе рэформы кірылаўскае азбукі*¹ В. Ластоўскі заўважае, што „паложаная ў аснову крывічанскай (беларускай) пісьменнасьці кірылаўская азбука ў яе «гражданскай», ці больш правільна рэнэсансавай стылізацыі, – пры рэформе, а не рэвалюцыі, не вымагае замены на якую колечы іншую (скажам лацінскую) азбуку”², бо гэта магло б прывесці да неаблічальных у скутках ускладненьняў.

Затое рэформа на думку аўтара – неабходная. Павінна яна йсьці ў напрамку абмежаваньня (скарачэньня) колькасьці літар – згодна з прынцыпам, што на працягу свайго разьвіцьця мова заўсёды спрашчалася.

Прапанаваныя зьмены:

- замена ятаваных галосных (**я, е, ё, ю**) спалучэньнямі літары **і** + **а, е, о, у**, што пазволіла б лепш адлюстраваць дыфтонгі, якія існуюць у жывой мове, а пры напісаньні адным знакам заціраюцца (*міера, віера, кліон*);
- адступленьне ад напісаньня нескладовых **й** і **ў**, паколькі ў становішчы пасля галоснага яны заўсёды вымаўляюцца коратка, гэта значыць, асымілююцца з папераджаючымі іх галоснымі

¹ В. Ластоўскі, *У справе рэформы кірылаўскае азбукі*, у: „Крывіч”, № 12, Каўнас 1927, с. 60-66.

² Тамсама, с. 60.

- гукамі, утвараюць дыфтонгі (*ваіна, прыішоу, моі; міеу, хаутуры, воук*);
- рэзыгнацыя з э, таму што кожнае **е** без папераджальнага **і** чыталася б цвёрда;
 - адступленьне ад плянаў увядзеньня асобных знакаў дзеля адлюстраваньня на пісьме гукаў **дз** і **дж**;
 - рэзыгнацыя з напісаньня выбухнога **г`**, які малахарактэрны беларускай мове й вымаўляецца галоўным чынам у запазычаных словах (*ганак, гузік*), таму што можна заступіць яго напісаньнем спалучэньня **кг** альбо й самім **г**, бо народная фанэтыка цэлы час імкецца да замены чужога выбухнога **г`** беларускім фрыкатыўным **г**³.

На думку Вацлава Ластоўскага, зрэфармаваная беларуская мова павінна складацца з 6 галосных (**а, о, у, е, і, ы**), 19 зычных (**б, в, г, д, ж, з, к, л, м, н, п, р, с, т, ф, х, ц, ч, ш**) і мяккага знаку (**ь**)⁴.

У сваю чаргу Ян Станкевіч звяртае ўвагу на неабходнасьць зьмены парадку літар у альфабэце. У ягоным *Беларуска-расійскім (Вялікалітоўска-расійскім) слоўніку* падаецца іншы альфабэтны парадак ад агульнапрынятага ў кірылічных тэкстах. Паводле Яна Станкевіча, найбольшай заганай беларускага альфабэту зьяўляецца тое, што, у выніку такіх характэрных рысаў беларускае мовы, як аканьне й яканьне, словы з этымалягічным **о, э** у корані, але з розным націскам, стаяць у слоўніку ў межах тае самае літары далёка адно ад аднаго, напрыклад: *ноч і начаваць, начлег, начніца; воз, возьнік і вазіць; рэзаць і разьнік* і гэтак далей.

„Калі ж бы парадак літараў абэцады быў такі, што **о, а, э** стаялі беспасярэдня адна за адной, а **е, ё, я** таксама, тады менаваныя й да іх падобныя словы стаялі б побач або блізка адны да адных, што палягчыла б знаходжаньне слоў у слоўніку, прыяла б лепшаму разуменьню паходжаньня й значаньня”⁵.

Другой асаблівасьцю беларускае фанэтыкі, дзеля якой Я. Станкевіч убачыў патрэбу зьмены парадку літараў, зьяўляецца пераход **у і в** у **ў**. Пры цяперашнім парадку літар аднакарэнныя словы з **в** і **ў** тыпу: *галава, галоўка, трава, траўка* стаяць у слоўніку далёка адно ад

³ Тамсама, с. 61-66.

⁴ Тамсама, с. 66.

⁵ *Ад аўтара. Абэцада беларуская, у: Беларуска-расійскі (Вялікалітоўска-расійскі) слоўнік*, Нью-Ёрк 1990, с. X.

аднаго. Калі б аднак паставіць у альфабэце **в, у і ў** побач, дык падобныя словы таксама стаялі б у слоўніку побач альбо блізка адны да адных.

Меркаваньнем Я. Станкевіча, пажадана таксама, каб бралася пад увагу паходжаньне гукаў, каб побач сябе стаялі гукі, блізкія па паходжаньні ды вымаўленьні. У сувязі з гэтым, запрапанаваны ім парадак літар у беларускай кірыліцы мае быць наступны: **о, а, э, б, г, г', х, д, е, ё, я, дз, дж, з, ж, і, й, к, л, м, н, ф, п, р, с, ш, т, в, у, ў, ь, ц, ч, ы, ю**⁶. Такі менавіта парадак літар выкарыстаў Я. Станкевіч у *Беларуска-расійскім (Вялікалітоўска-расійскім) слоўніку*.

1.1.2. Адносіны да лацінкі

Крытычны падыход да лацінкі праяўляе Гальяш, які гэтае пытаньне закранае ў артыкуле *За чысьціню беларускага друку*, зьмешчаным на старонках „Голасу Беларуса”⁷. Востра асуджае ён за карыстаньне той лацінкай, што ўзьнікла пры Рэчы Паспалітай. Гальяша здзіўляе, што амаль уся перапіска Беларускага Цэнтральнага Прадстаўніцтва зь Міхельсдорфу вялася „на латынцы”. Гэтую зьяву ўспрымае ён як мэтанакіраванае імкненьне, каб адмовіцца ад кірыліцы. На думку аўтара артыкулу, выкарыстаньне лацінкі спрычыніцца да страты маладым пакаленьнем чысьціні мовы, таму што лацінка ня поўнасьцю перадае мілагучнасьць беларускае мовы. Раіць ён мець на ўвазе, што беларускае насельніцтва ва ўсходняй частцы Беларусі ня ведае лацінкі.

У занатоўцы пад загалоўкам *У кірыліцу – латынцу* Гальяш напісаў:

„Так крывіцкія пісакі маскуюць увядзеньне латынкі для беларусаў. Часопісы «Беларус на чужыне» – Англія і «Беларускі эмігрант» – Канада друкуюць так: заглавак і першы лісьцік на альфабэце кірыліца, а далей (...) на штучна выдуманай латынцы, а апошні лісьцік бывае таксама на кірыліцы.

Такая форма лягчэй будзе прыймацца беларускім чытачом, бо каб яшчэ і заглавак надрукаваць на латынцы, то напэўна акрамя аўтара ніхто і чытаць яго ня будзе. Такім чынам, форма гэтых часопісаў напамінае горкую ды шкодную пілюлю, закручаную ў прыгожую паперку, каб увесці штучна выдуманы альфабэт у арганізм беларускай літаратуры і пісьма”⁸.

⁶ Тамсама, с. XI.

⁷ Гальяш, *За чысьціню беларускага друку*, у: „Голас Беларуса”, Менхегоф, 25 лютага 1949, с. 8-9.

⁸ Гальяш, *У кірыліцу – латынцу*, тамсама, с. 9.

Станіслаў Станкевіч палічыў мэтазгодным прыгадаць гісторыю лацінскага шрыфту, які ў Беларусі мае багатыню традыцыю. Аўтар публікацыі *Святая Эванэлія і Апостальскія Дзеі*⁹ адзначае, што лацінка была выключнай для першых твораў беларускае адраджэнскае літаратуры: ёю друкаваліся вершы Яна Чачота, творы Вінцука Дуніна-Марцінкевіча, першыя выданьні *Дудкі беларускай* і *Смыка беларускага* Францішка Багушэвіча. І толькі ў нашаніўскі пэрыяд пачала пераважаць кірыліца, хаця назіралася суіснаваньне абодвух шрыфтаў: напрыклад, калі першы зборнік вершаў Янкі Купалы *Жалейка* выйшаў у 1908 годзе кірыліцай, дык наступны ягоны зборнік *Гусляр* паявіўся ў 1910 годзе лацінкай. Таксама газета „Наша Ніва” ў некаторых гадох друкавалася асобна кірыліцай і асобна лацінкай.

Пасья Рыскага трактату палажэньне зьмянілася. Ва Ўсходняй Беларусі задэкрэтаным стаўся шрыфт кірылічны, хоць сярод многіх беларускіх культурных дзеячоў існаваў погляд, што для беларусаў больш карысным і мэтазгодным зьяўляецца шрыфт лацінскі. Гэтак вялікая колькасьць удзельнікаў Беларускай Акадэмічнай Канфэрэнцыі дзеля рэформы беларускага правапісу, якая была скліканая ў Менску ў 1926 годзе, выказалася за пераход зь кірыліцы на лацінку, як адзіны беларускі шрыфт, што ў 1929 годзе, з пачаткам першай хвалі перасьледу беларускай нацыянальнай культуры ў БССР, было закваліфікавана бальшавікамі як шкодніцтва й адна з многіх спробаў штучнага адарваньня беларускае культуры ад расейскае.

У заходняй частцы Беларусі, што апынулася ў межах II Рэчы Паспалітай, лацінка сталася ў асноўным шрыфтам беларускіх каталіцкіх выданьняў. Агульна пануючым шрыфтам была кірыліца. Гэтае пашырэньне кірылічнага шрыфту за кошт лацінскага ў Заходняй Беларусі, трэба – меркаваньнем Станіслава Станкевіча – тлумачыць абаронаю перад пагрозай палянізацыі й тэндэнцыяй да ўніфікацыі з палажэньнем у БССР.

На думку аўтара, абодва беларускія шрыфты павінны суіснаваць да моманту атрымання Беларусыяй поўнай незалежнасьці, калі здолее яна самастойна вырашыць усе свае пытаньні, у тым ліку й моўныя.

С. Станкевіч уважае, што пашырэньне, раўналежна з кірыліцай, лацінкі, апрача практычнае карысьці, – бо ў мовах краінаў расься-

⁹ Ст. Ст. (Станіслаў Станкевіч), *Святая Эванэлія і Апостальскія Дзеі*, у: „Бацькаўшчына”, Мюнхэн, 19 чэрвеня 1955, с. 3.

леньня беларускае эміграцыі ўжываецца толькі лацінка – мела б і вялікае нацыянальна-палітычнае значэнне. Гэта, з аднаго боку, у значнай меры спыніла б ідэнтыфікаванне беларусаў з расейцамі, а з другога боку, мацней засьведчыла б аб беларускай прыналежнасці да заходняе культуры.

Пытаньне суіснаваньня на старонках аднае газэты калі ня двух шрыфтаў, дык напэўна дзвюх моваў, і сёньня актуальнае ў Беларусі. Такі падыход вынікае з жаданьня прыцягнуць чытача як беларускамоўнага, гэтак і расейскамоўнага. Адбіваецца аднак нагатыўна на пашырэнні сфэраў ужываньня роднае мовы, таму што пацвярджае існуючае перакананьне аб тым, што, жывучы ў Беларусі, неабавязкова ведаць беларускую мову, паколькі „няважна, на якой мове хто размаўляе, а важна толькі тое, каб яго разумелі”.

1.2. Уплыў правапісу на вымаўленьне

1.2.1. Адлюстраваньне й і ў

Эміграцыйныя газэты праяўлялі клопат пра аднолькавыя прыწყпы правапісу. З гэтай мэтай „Беларускае Слова” апублікавала заўвагі да напісаньня **й** ды **ў**, апрацаваныя Антонам Лёсікам у 1943 годзе. У артыкуле *Заўвагі да пытаньня „Беларускага правапісу” 1943 г.* А. Лёсік заяўляе, што *Беларускі правапіс 1943 году* зьяўляецца ў асноўным тым самым правапісам, які стварыў „асновапаложнік нарматыўнае граматыкі беларускае мовы Бр. Тарашкевіч”¹⁰. Адрозьненні датычацца пашырэння фанэтычных прынцыпаў, такіх як, напрыклад, пашырэнне аканья на чужаземныя словы, ці ўвядзеньня зьменаў у напісанні нескладовых **й** ды **ў**. Зьмены датычацца разрозьнення ў вымаўленьні націскных і ненаціскных гукаў **і** й **у**, што павінна знаходзіць сваё адлюстраваньне і ў напісанні. Гэтыя зьмены праведзеныя згодна з праектам правапісу 1930 году.

Крыху раней Акадэмічная Канфэрэнцыя па пытаньнях рэформы правапісу паставіла **і**, якое стаіць асобна альбо на пачатку слова, не скарачаць таксама ў становішчы пасля галосных. Што датычыцца **ў**, меркаваньні былі падобныя. Аднак у гэтым выпадку Акадэмічная Канфэрэнцыя не прыняла ніякай паставы й вырашыла перадаць гэтае пытаньне, ды шмат іншых, у спецыяльную правапісную камісію.

¹⁰ А. Лёсік, *Заўвагі да пытаньня „Беларускага правапісу” 1943 г.*, у: „Беларускае Слова”, № 5 (19), Міхельсдорф, жнівень – верасень 1954, с. 3.

Камісія была створаная ў 1927 годзе. У яе склад увайшлі: старшыня Сьцяпан Некрашэвіч, сакратар Адам Багдановіч і сябры Язэп Лёсік, Вацлаў Ластоўскі, Пётр Бузук, Ян Бялькевіч, Іван Луцэвіч (Янка Купала) і Уладзімір Чыржынскі. Правапісная камісія ў такім складзе скончыла сваю працу ў 1929 годзе. Вынікам працы Камісіі зьявіўся праект *Беларускага правапісу*, выданы Акадэміяй Навук у 1930 годзе.

Камісія прынцып напісаньня **і й у** фармулявала наступным чынам:

„Галосныя **у, і** ў пачатку слова і асобна (...) як пасьяя зычнай, гэтак і пасьяя галоснай папярэдняга слова, пішуцца праз **у, і** (складовыя)”¹¹.

Беручы пад увагу пастановы такой аўтарытэтай камісіі, А. Лёсік вырашыў увесці гэтае правіла ў свой *Беларускі правапіс* у 1943 годзе.

„Правапіс паказвае, як пісаць, а не як гаварыць, і таму ён ня можа сьцерці асаблівасьцяў беларускае мовы, як некаторыя думаюць, як ня сьцірае асаблівасьцяў расейскае мовы правапіс, які ладна разыходзіцца з вымаўленьнем”¹².

У вымаўленьні ў пазыцыі пасьяя галоснага **і й у**, зразумела, скарачаюцца, напрыклад: *чытала й пісала, яна йдзе, было ўлетку, бралі ўдзел*.

„Сыстэма пабудовы «Беларускага правапісу» і фармулёўка правілаў паказваюць, што гэтая кніжка не прызначалася для вучняў народнае школы, чаму ў ёй няма практыкаваньняў, але яна патрэбная для настаўнікаў і ўсіх тых, каму даводзіцца пісаць пабеларуску”¹³.

Адлюстраваньне ў напісаньні скарачэньня нескладовага **й**, таксама як нескладовага **ў**, спрасьціла б правапіс ды прычынілася б, несумненна, да меншай колькасьці памылак у вымаўленьні.

Зьмяшчэньне публікацыі Антона Лёсіка на старонках газэты „Беларускае Слова” – сьведчаньне таго, што імкненьне да нармалізацыйнай працы актыўна праводзілася й на старонках эміграцыйных выданьняў, у тым ліку на старонках такіх газэтаў, якія былі прысьве-

¹¹ Тамсама.

¹² Тамсама.

¹³ Тамсама.

чанья ў асноўным грамадзка-палітычным пытаньням, як згаданае „Беларускае Слова”.

1.2.2. Гукі **б і в** у запазычанай лексыцы

На старонках „Крывіча” разглядаецца напісаньне пачатковага грэцкага **б і в** у крыўскай мове¹⁴. Заўважаецца, што ў беларускіх пісьменьнікаў праяўляецца непасьлядоўнасьць пры напісаньні словаў, узятых з грэцкае мовы, якія ў расейскай мове пачынаюцца літарай **в**: *варвар, Вавілон, Васілій*.

Грэцкая мова ў сваім клясычным пэрыядзе зусім ня ведала гукі **в і** замяняла яго пры транскрыпцыі з лацінскай мовы знакам **у**: імя славутага рымскага паэты *Вяргілія* грэкі пісалі *Уергілій*. У сярэднія вякі, калі клясычная мова грэкаў вельмі зьмянілася ў Канстантынопалі, **б** пачалі замяняць гукам **в**: замест *барбар* пісалі *варвар*, замест *Бабілён* – *Вавілон*.

Масква атрымала грэцкую навуку ўжо ў тыя часы, калі ад клясычнай грэцкай мовы не асталося й сьледу. Беларуская культура – па словах аўтара публікацыі – прыняла ў сябе грэцкія ўплывы яшчэ ў той час, калі ў Грэцыі пераважала клясычная мова грэкаў. Таму немэтазгодна ў беларускай мове пісаць у грэцкіх словах літару **в** замест **б**: *барбар, Барбара, Бабілён, Бізанцыя, Базыль, сымболь*¹⁵.

У беларускай мове **б** у запазычанай лексыцы захоўвалася да рэформы беларускага правапісу ў 1933 годзе. Таксама напісаньне ўласных імёнаў *Базыль* альбо *Васіль* – паводле жаданьняў іх носьбітаў – прапанавалася ў рэформе, праведзенай народнымі камісарамі¹⁶.

1.2.3. Пачатковыя **ур-, ул-** у беларускай мове

Беларускай мове нехарактэрнае спалучэньне літар **ур**¹⁷ у пачатку словаў. Яно чужое, таму на месцы расейскага *враг* у беларускай мове выступае поўнагалосьсе – *вораг*. Іншае шырока распаўсюджанае слова *ўрач* увогуле не павінна ўжывацца, таму што па-беларуску *лекар*.

¹⁴ Philos, *Аб напісаньні пачатнага грэцкага б і в ў крыўскай мове*, у: „Крывіч”, № 11, Каўнас 1926, с. 105-106.

¹⁵ Тамсама.

¹⁶ *Пастанова Савета народных камісараў БССР ад 26 жніўня 1933 года „Аб зменах і спрашчэньні беларускага правапіса”*, у: В. П. Красней, Л. М. Шакун, *Практыкум па гісторыі беларускай літаратурнай мовы*, Мінск 1986, с. 205.

¹⁷ А. Цл., *Аб напісаньні пачатнага ўр у крыўскай мове*, у: „Крывіч”, № 11, Каўнас 1926, с. 109.

Таксама прадстаўляецца справа са злучэньнем гукаў *ул*¹⁸ у пачатку словаў. Па-беларуску трэба пісаць замест *Уладзімір* – *Валадзімір* альбо *Ладзімір*, замест *уладар* – *валадар*, замест *уласны* – *свой* альбо *собскі*. Выснова наступная: пазьбягаць пры напісаньні злучэньня *ул*, як нязгоднага з духам мовы: трэба альбо разьдзяляць гэтыя дзеве літары галоснай, альбо зусім адкідаць пачатковае *у* – раіць аўтар кароткай занатоўкі на старонках „Крывіча”.

Напісаньне пачатковага *у* ў імёнах, прозьвішчах і географічных назвах у выпадку, калі ў беларускім вымаўленьні разьвілося яно з *в* (*Уладзімір*, *Уладзіслаў*, *Уладзівасток*) рэкамэндавалася ў пастанове спрашчэньня беларускага правапісу 1957 году¹⁹.

1.2.4. Цьвёрдыя зычныя ў запазычанай лексыцы

Правапіс запазычанай лексыкі разглядаецца таксама на старонках часопіса „Віці”. У запазычаных словах гукі *з*, *с* застаюцца цьвёрдымі, напрыклад, *магазын*. Але ёсьць з гэтага адзін вынятак, устаноўлены на аснове народнага вымаўленьня яшчэ Браніславам Тарашкевічам, аўтарам першае *Беларускае граматыкі для школ*. Рэч у тым, што перад суфіксальным *і́(а)* зычныя зьмякчаюцца: *камісія*, *экскурсія*, *сэсія*, *гімназія*, *паэзія*. У народнай мове заўсёды скажуць: *Азія*, *азіят*, а ніколі *Азыя*, *азыят*²⁰.

1.2.5. Зюканьне

Бэрнатовіч, аўтар публікацыі, зьмешчанай на старонках часопіса „Беларус на чужыне”, зьвяртае ўвагу на зюканьне²¹ ў беларускай мове – піша пра разнагалосьці ў самой эміграцыі, зьвязаныя з напісаньнем прыназоўніка *з*.

„Кожная апэрацыя ў жывым арганізьме выклікае нямінучы боль і таму кожны стараецца яе абмінуць, нават калі яна патрэбна дзеля захаваньня жыцьця. А што-ж сказаць, калі гэтая апэрацыя ёсьць зусім непатрэбнай?”²²

¹⁸ С. К., *Аб напісаньні „ўл” ў крыўскай пісьменнасьці*, тамсама, с. 111.

¹⁹ *Пастанова Савета міністраў БССР ад 11 мая 1957 года „Аб удакладненьні і частковых зменах існуючага беларускага правапісу”*, у: В. П. Красней, Л. М. Шакун, *Практыкум па гісторыі беларускай літаратурнай мовы*, Мінск 1986, с. 207.

²⁰ *Культура мовы*, у: „Віці”, № 1 (3), Нью-Ёрк, студзень 1953, с. 13.

²¹ Бэрнатовіч, *Зюканьне*, у: „Беларус на чужыне”, Лёндан, № 11 (15), 14 чэрвеня 1948, с. 5; № 12 (16), 28 чэрвеня 1948, с. 3-4; № 13 (17), 6 верасня 1948, с. 10.

²² Тамсама, № 11 (15), с. 5.

Адной з гэтакіх непатрэбных апэрацыяў на мове Бэрнатовіч лічыць менавіта адлюстраванне зюкання на пісьме ў прыназоўніках, напрыклад – зь *Вільні*, дзе прыназоўнік з выступае зь мяккім знакам. Зьвяртае ён увагу на тое, што ні Тарашкевіч, ні Лёсік ня ўводзілі гэтага прынцыпу ў свой правапіс. Бэрнатовіч уважае, што паколькі прыназоўнік з у беларускай мове ўзьнік са стараславянскага **сь**, (**ь** у слабой пазыцыі занікаў, а ў моцнай вакалізаваўся), дык формы *са мною*, *са школы* абгрунтаваныя, а галосны **а** на месцы этымалагічнага **о** зьяўляецца доказам цьвёрдасці беларускага прыназоўніка.

„Не без значэння ёсць так-жа той факт, што сустракаюцца прыназоўнікі, якія маюць выразнае мягкае канцавое **-зь**, але яго ніколі не мяняюць, напр.: *скрозь*. Гэта таксама не малаважны доказ трываласці правапісу канцавога **-з** у прыназоўніках і прыслоўях”²³.

Аднак вымаўленьне з у сярэдзіне словаў, ці на пачатку, узалежана ад пазыцыі – перад мяккім зычным ці перад цьвёрдым. Перад мяккім, у выніку асыміляцыі, зьмякчаецца, напрыклад: *зьвіць*, *разьлічваць*, *хмызьняк*. Гэты правапіс пашыраецца таксама на прыназоўнікі, якія ў вымаўленьні зліваюцца з наступным словам.

1.2.6. Цьвёрдае напісаньне мяккіх зычных – прычына ненатуральнага вымаўленьня

Часопіс „Навіны зь Беларусі” піша пра ўплыў зрусыфікаванага правапісу на ненатуральнае для беларускае мовы вымаўленьне, на страту мяккіх зычных **дзь**, **зь**, **сь**, **ць**, **нь**. З таго часу, як быў выкінуты мяккі знак, вымаўленьне перастала перадаваць асаблівасьць мовы, у выніку чаго літаратурная мова аддалілася ад народнай. Спадзяваньні на асыміляцыйнае зьмякчэнне не апраўдаліся. Замест *сьвет*, *сьнег*, *сьмех*, *цьвік*, *жыццё*, *шчасьце*, *дзьверы*, *зьвер*, *каханьне*, *сьвітаньне*, цяпер скрозь вымаўляюцца цьвёрдыя зычныя: *свет*, *снег*, *смех*, *цвік*, *жыццё*, *шчасце*, *дзверы*, *звер*, *каханне*, *світанне*. Пры фанэтычным прынцыпе беларускай граматыкі, дзе чытаем так, як напісана, інакш і быць ня можа.

„Наогул, граматыка нарабіла цяпер столькі правіл і столькі выключэньняў зь іх, што стала цяжка быць пісьменным чалавекам. Нездарма-ж работнікі рэдакцыяў газэт, часапісаў і выда-

²³ Тамсама, № 13 (17), с. 10.

вещтваў вечна поўзаюць па слоўніках і ўсялякіх даведніках, каб упэўніцца – як правільна напісаць. І можа варта зноў падумаць пра ўдасканаленне нашага правапісу, з большым набліжэннем да фанэтыкі...”²⁴

Праблема ў тым, што бальшыня вучняў нават старэйшых клясаў не валодае вуснай мовай; гаворыць невыразна, неахайна, некультурна – падкрэсьліваюць „Навіны зь Беларусі”²⁵. Каб гаварыць правільна, выразна, прыгожа, трэба быць ня толькі начытаным, але й наслуханым народнай гаворкі.

„Бо ў народзе ствараецца мова, там гартуецца, выпрабоўваецца кожнае слова на моц, на смак, на даўгавечнасць. (...) Некаторыя сьцьвярджаюць, што мясцовыя гаворкі не павінны брацца пад увагу культурным чалавекам. Але ж ня трэба забывацца, што літаратурная мова зьявілася ў выніку дасканалнага адбору таго лепшага, што ёсць у кожнай мясцовай гаворцы, таго, што адпавядае нутраным законам мовы. І колькі яшчэ самабытных словаў, пашыраных у межах адной мясцовасці, просяцца на старонкі нарматыўных слоўнікаў, каб стаць скарбамі агульнанароднымі”²⁶.

1.3. Фанэтыка

1.3.1. Аканьне

У *Хроніцы* на старонках часопіса „Конадні”²⁷ паведамляецца, што 5 лютага 1955 году Сымон Брага²⁸ рэфэраваў навейшую літаратуру да пытання паходжання беларускага аканьня, выкліканую першым чынам тэорыяй французскага мовазнаўца Андрэ Ваяна, якая была апублікаваная ў ягонай *Параўнальнай граматыцы славянскіх моваў*, што выйшла ў Парыжы ў 1950 годзе. На погляд Ваяна, аканьне ў беларускай мове паўстала ў выніку сутыку з мовамі балцкімі. Высновы Ваяна пацвердзіў і падмацаваў іншы мовазнаўца, прафэсар Калюмбійскага ўнівэрстэту Юры Шэрэх у сваёй працы *Праблемы фармацыі беларускае мовы*, апублікаванай у Нью-Ёрку ў 1953 годзе. Правільнасць вывадаў Ваяна прызнаў таксама нарвэскі мовавед Станг, знаўца старабеларускае мовы канцыляры Вялікага Княства Лі-

²⁴ З артыкулу Янкi Скрыгана пра мову, у: „Навіны зь Беларусі”, № 16 (18), Нью-Ёрк, 15 кастрычніка 1964, с. 3.

²⁵ *Культура мовы*, у: „Навіны зь Беларусі”, № 7 (78), Нью-Ёрк, 15 красавіка 1967, с. 5-6; спасылка на: У. Юрэвіч, „Чырвоная змена”, Мінск, 19 сакавіка 1967.

²⁶ Тамсама, с. 6.

²⁷ *Хроніка*, у: „Конадні”, № 3, Нью-Ёрк 1955, с. 91-95.

²⁸ Псэўданім Вітаўта Тумаша.

тоўскага²⁹. Сьцьвярджэньне аканьня як балцкага моўнага элементу ў сучаснай беларускай мове, побач з раней выкрытай супольнасьцю паліфтонгаў беларускай мовы з балцкімі, дадае яшчэ адну важную – лінгвістычную падбудову высунутаму вучонымі ў канцы XIX стагодзьдзя погляду пра балцка-славянскае паходжанне беларускага народу – адзначае часопіс „Конадні”³⁰.

1.3.2. Запазычаны гук ф у беларускай мове

На зборцы пазнаньня беларускае мовы 14 чэрвеня 1952 году³¹ разглядалася кансанантычная сыстэма беларускае мовы, між іншым, замена запазычанага гука **ф** беларускімі **п**, **х** ці **хв**, напрыклад: *Піліп*, *Панас*, *хварба*, *хвабрыка*, *хунт*. Так гэтыя словы вымаўляюцца ў беларускіх гаворках. І таму зборка рэкамэндавала ўжываць **ф** толькі ў тых словах, якія ня сталіся народнымі ў беларускай мове: *фізыка*, *філёзофія*, *геаграфія*³².

Не пагаджаецца з гэтым Цімох Саладуха³³, які асабліва крытыкуе Яна Станкевіча за выкарыстоўваньне слова *хорма*:

„Трэба ведаць, што беларуская старадаўняя народная мова ня мела ў сваім слоўным запасе аніводнага слова з гукам *ф*. Гэта, зразумела, ня служыць падставаю, каб яго не было і ў сучаснай мове, асабліва мове літаратурнай. Цяпер гэты гук літаратурная мова мае і няма ніякае падставы пісаць *хорма*, а ня *форма*. Тым болей у гэтым выпадку, што слова *форма* не пісалася грэцкай літарай *тэта* ці *фіта*, а літарай *фі*. Грэцкія словы, якія пісаліся цераз *тэту* ці як яна вымаўлялася па-старагрэцку – *фіта* – у беларускай мове перадаваліся ці то цераз *хв*, як *Хведар*, *Хвядос* ці то цераз *х*, як *Хама*. Словы з грэцкаю літараю *фі* перадаваліся цераз *п*, як *Піліп*”³⁴.

²⁹ Тамсама, с. 93.

³⁰ Тамсама.

³¹ *Из зборкі пазнаньня беларускае мовы 14 чырвіня 1952 г.*, у: „Веда”, № 6 (11), Нью-Ёрк, чэрвень 1952, с. 183-185.

³² Тамсама, с. 184.

³³ Цімох Саладуха, *Большы шкоды чымсь карысьці*, у: „Аб’еднаньне”, № 3 (61), Лёндан, красавік 1956, с. 20-24.

³⁴ Тамсама, с. 23.

1.4. Марфалёгія

1.4.1. Лексыка з фармантамі **-іня** / **-іна**

На старонках часопіса „Крывіч” Ян Станкевіч разглядае лексыку на **-іня**³⁵. Гэта адна з важных і цікавых асаблівасцяў крывіцкае мовы. Словы тыпу *велічыня, шырыня, глыбіня, даўжыня* пашыраныя па ўсёй тэрыторыі Беларусі. Выступаюць яны і ў старых помніках беларускае мовы: асабліва шмат іх у *Бібліі* Францішка Скарыны 1517 году ці ў *Статуце Вялікага Княства Літоўскага* 1588 году³⁶.

У іншых славянскіх мовах фармант гэты рэалізуецца як **-іна**, напрыклад: у баўгарскай і сэрба-харвацкай – *глубина, вышина, ширина*; у славенскай – *globina, širina, nižina*, у чэскай – *hlubina, menšina*, у сэрбскай – *vušina, nižina, mldžina*, у польскай – *głębina*, ва ўкраінскай – *вишина, довжина*, у расейскай – *вышина, глубина, длина*³⁷.

Другім цікавым прыкладам зьяўляецца тое, што ў беларускай мове **-іня** выступае ня толькі на месцы стараславянскага ці іншаславянскага **-іна**, але таксама часта выціскае сабою іншыя фарманты, а менавіта: **-оцьць** і **-ство**, напрыклад: *мяккасьць – мякчыня; хараство – харашыня*.

Я. Станкевіч прыводзіць шмат прыкладаў адпрыметнікавых назоўнікаў на **-іня** з Ашмяншчыны, часам з дублетнымі формамі, напрыклад: *тоўсты – таўшчыня, таўсьціня; ціхі – цішыня, ціхіня; дзікі – дзічыня* ў значэньні абстрактным і з фармантам **-іна** – *дзічына* ў значэньні ‘мяса дзікае птушкі’.

Аўтар публікацыі зьявртае ўвагу на факт, што ўсе найменьні на **-іня** маюць значэньне абстрактнае й толькі слова *старшыня* зьяўляецца выключэньнем, мае канкрэтнае значэньне асобы.

Існуе некалькі абстрактных лексэмаў з фармантам **-іна** тыпу: *дурніна, старына, навіна*, але гэтыя словы даволі ўжо канкрэтызаваліся. *Дурніна* азначае ‘якую-небудзь дробную, малазначную рэч альбо справу, на што часам кажучь *дрэнь*’; *старына* ж і *навіна* – ‘старую альбо новую рэч ці вестку’.

У беларускай мове шмат ёсьць найменьняў з фармантам **-іна**, але яны азначаюць ужо канкрэтныя рэчы, напрыклад: *дубіна, вярбіна, мякіна, жанчына, мужчына, дзяўчына*.

Я. Станкевіч перасьцерагае перад памылковым выкарыстаньнем словаў з **-іна** замест **-іня**, таму што гэта шкодзіць чысьціні бела-

³⁵ Я. Станкевіч, *Іменьні з суфіксам -іня*, у: „Крывіч”, № 8, Каўнас 1924, с. 102-103.

³⁶ Тамсама, с. 102.

³⁷ Тамсама, с. 102-103.

рускае мовы. Аўтар раіць прыслухоўвацца да народнага маўленьня, запісваць пачутае з выразным адзначэньнем месца націску, са спасылкай на мясцовасьць, прозьвішча інфарматара ды ўсё пачутае прысылаць у рэдакцыю „Крывіча” дзеля публікацыі.

1.4.2. Дзеяпрыметнікі

Вялікую ўвагу дзеяпрыметнікам прысьвячае часопіс „Віці”³⁸.

У беларускай мове часта ўжываюцца дзеяпрыметнікі з суфікса-мі **-н-** (*наважаны чалавек, пастаўленая міска*), **-т-** (*падпіты чалавек, пакінутае месца*) і **-л-** (*пасівелы чалавек, зарослае месца*). Часта аднак здараецца, што выкарыстоўваюцца дзеяпрыметнікі з суфіксам **-ш-** (*пасівеўшы чалавек* замест *пасівелы*) альбо нават з суфіксам **-ем-** (*наважаемы чалавек* замест *наважаны*). Такія дзеяпрыметнікі беларускай мове нехарактэрныя. На гэта зьвярнуў увагу яшчэ ў 1918 годзе аўтар першай *Беларускай граматыкі для школ* Браніслаў Тарашкевіч. У 1924 годзе Язэп Лёсик у сваіх *Увагах да нашае літаратурнае мовы* таксама выступіў супраць засьмечваньня беларускае мовы згаданымі расейскімі дзеяпрыметнікамі. Пад Лёскавым уплывам усе пісьменьнікі тагачаснае Савецкае Беларусае пачалі як мага высьцерагацца гэтакіх формаў, і ў мове такіх аўтараў, як: Кузьма Чорны, Міхась Зарэцкі, Лукаш Калюга, а таксама ў мове тагачасных часопісаў і газэтаў іх няма.

Аднак, калі ў 1933 годзе бальшавікі выдалі дэкрэт пра рэформу беларускае мовы, гэта значыць, пра яе русыфікацыю, дык яны аднавілі ў правах расейскія дзеяпрыметнікі з суфіксамі **-ш-** і **-ем-**, і цяпер аж роіцца ад *падпіўшых* і *напіўшыхся, друкуемых, кіруемых, чытаемых* і г. д. – заўважае часопіс „Віці”³⁹. Замест гэтых дзеяпрыметнікаў, калі няма беларускіх эквівалентаў, лепш выкарыстаць апісальныя формы, напрыклад: замест *пабіўшаяся міска* – *міска, якая пабілася*.

Анатоль Клышка прыгадвае выказваньне Якуба Коласа пра тое, што без усякай патрэбы радыё й беларускія газэты засьмечваюць мову неўласьцівымі ёй формамі, як: *выдаткаваемыя, засылаемыя, брыгады ўзначальваемыя, навучаючыся*, якія не бытуюць у беларускай мове⁴⁰.

³⁸ *Культура мовы*, у: „Віці”, № 4, Нью-Ёрк, ліпень – жнівень 1953, с. 14-17.

³⁹ Тамсама, с. 14.

⁴⁰ *Пра культуру мовы*, у: „Навіны зь Беларусі”, № 16 (18), Нью-Ёрк, 15 кастрычніка, 1964, с. 2; спасылка на: „Полымя”, № 7, Мінск 1964, с. 170.

Таксама Павел Сьцяцко піша, што суфіксы **-ем-**, **-ім-**, як прыметнікавыя фарманты, чужыя беларускай мове. Ролю гэтых расейскіх афіксаў у беларускай мове выконваюць суфікс **-н-** і яго ўскладнены варыянт **-льн-** (зрэдку **-он-**, **-ч-**, **-ев-**): *незабываемый* – *незабыўны*, *несравнимый* – *непараўнальны*, *неисчислимый* – *незьлічоны*... Формы *некіруемы*, *нелюбімы*, якія сёння выступаюць у *Беларуска-рускім слоўніку* 1988-1989 гадоў, не фіксаваліся слоўнікамі адраджэнскіх часоў. Як заўважае Павел Сьцяцко:

„Гэта потым яны жывцом утыркаліся на першае месца ў слоўнікавыя артыкулы як дублеты да беларускіх словаў. Напрыклад, у «Белорусско-русский словарь» 1953 года: *несуществимый* – *неажыццявімы*, *нездзяйсняльны*, *незабытны*; *нелюбимый* – *нелюбімы*, *нялюбы*, *нямільны*.

Пра штучнасць іх сведчыць і тое, што гэтыя «імаемы» нічога не дадаюць да смантыкі сваіх словаў, а толькі засмечваюць і разбураюць лексічную і словаўтваральную сістэму беларускай мовы...⁴¹

Пэўную праблему выклікаюць таксама дзеяпрыметнікі з суфіксам: **-уч-** (*захапляючае месца*). У народнай беларускай мове іх няма, і таму Язэп Лёсік раіў іх таксама не ўжываць. Але ў старой літаратурнай мове такія формы існавалі, і таму Браніслаў Тарашкевіч дазволіў у сваёй *Граматыцы* на іхнае ўжываньне. Баранілі іх таксама такія беларускія мовазаўцы, як Пётр Бузук і Ян Станкевіч⁴².

Пра нехарактэрнасць беларускай мове такіх формаў пісалі таксама мовазнаўцы ў Беларусі, на што звяртае ўвагу часопіс „Навіны зь Беларусі”. Анатоль Кльшкя пісаў на старонках „Полымя”:

„А ў нац час чытаеш якую газету ці кнігу і бачыш, як прыгожы беларускі дзеяслоў раптам перад назоўнікам пачынае завываць *-уючы*, *-юючы* ці лемантаваць *-аючы*, *-яючы*. (Ці не пра глум над сабою, пра аўтарскую сваволю?) А мы спакойна глядзім на гэты гвалт. А дзе-хто і старанна падлічвае гэты энкат, каб пасья, спасылаючыся на працэнты, узаконваць такія формы. (...) Беларуская мова лёгка абыходзіцца без дзеяпрыметніка. Ня трэба толькі сябе абкрадваць, лічачы, што ўзбагачаешся⁴³.”

⁴¹ Павел Сцяцко, *Культура мовы*, Мінск 2002, с. 37.

⁴² *Культура мовы*, у: „Віці”, № 4, Нью-Ёрк, ліпень – жнівень 1953, с. 15.

⁴³ *Пра культуру мовы*, у: „Навіны зь Беларусі”, № 16 (18), Нью-Ёрк, 15 кастрычніка, 1964, с. 2; спасылка на: „Полымя”, № 7, Мінск 1964, с. 170.

Часопіс „Віці” звяртае ўвагу сваіх чытачоў на тое, што нельга блытаць расейскіх формаў дзеяпрыметнікаў з суфіксам **-ш-** (*падпіўшы чалавек*) зь дзеяпрыслоўямі з гэтым жа суфіксам, якія часта ўжываюцца ў беларускай мове (*падпіўшы, чалавек пайшоў у скокі*)⁴⁴.

У беларускай літаратурнай практыцы ўсё больш назіралася прывычка да падмены словаў і нават канструкцыяў на неўласцівыя беларускай мове, што адзначыў Янка Скрыган. Гэта вынікае з механічнага пераносу расейскіх канструкцыяў у беларускую мову, што выразна сведчыць альбо пра няведаньне роднае мовы, альбо пра адсутнасць клопату пра яе культуру⁴⁵.

Павел Сцяцко зазначае, што беларуская мова багатая і без праблемаў можа абысьціся бяз штучных дзеяпрыметнікавых формаў. Расейскім дзеяпрыметнікам з суфіксамі **-аш-**, **-уш-**, **-ем-**, **-им-** у беларускай мове адпавядаюць:

- дзеяпрыметнікі з суфіксамі **-ан-**: скорбящий – засмучаны, негодующий – абураны;
- прыметнікі з суфіксамі: **-н-**, **-льн-**, **-ч-**, **-л-**, **-іст-**, **-ов-**, **-ск-**, **-ават-**, **-ш-**, **-ян-**, **-іт-**, **-ашн-**: *подходящий* – прыдатны, *вызывающий* – абуральны, *обрабатывающий* – апрацоўчы, *подлежащий* – падлежны, *пламенеющий* – агністы, *торгующий* – гандлёвы, *начальствующий* – начальніцкі, *подходящий* – ніштаваты, *последующий* – далейшы, *пламенеющий* – палымяны, *работящий* – працавіты, *текущий* – цяперашні;
- аддзеяслоўныя назоўнікі: *нападающий* – нападальнік, *начинающий* – пачатковец, *сочувствующий* – спачувальнік;
- назоўнікі з суфіксам **-ун-** (у біялягічнай тэрміналогіі ды інш.): *лазящие* – лазуны, *млекопитающие* – сысуны, *пресмыкающиеся* – паўзуны⁴⁶.

У 30-80 гадох ХХ стагодзьдзя беларуская мова ўзбагачалася ня толькі пры дапамозе неўласцівых ёй лексэмаў, але й чужых словаў тваральных сродкаў.

„Усё гэта рабілася нібыта дзеля «ўзбагачэньня» беларускай мовы, але мэта была іншая – растварыць нашу мову, замяніць яе на расійскую. Таму ў граматыках нярэдка апісваліся тыпы і мадэлі («узоры») з чужымі для нашае мовы фармантамі, хоць іх ролю

⁴⁴ Тамсама.

⁴⁵ З артыкулу Янкі Скрыгана пра мову, у: „Навіны зь Беларусі”, № 16 (18), Нью-Ёрк, 15 кастрычніка 1964, с. 2-3; спасылка на: „Полымя”, № 8, Мінск 1964, с. 181, 184.

⁴⁶ Павел Сцяцко, *Культура мовы*, Мінск 2002, с. 48-51.

ў беларускай мове спраўна выконвалі свае, спрадвечна беларускія⁴⁷.

1.4.3. Асаблівасці скланення назоўнікаў

На зборцы пазнаньня беларускае мовы 12 красавіка 1952 году⁴⁸ абмяркоўвалася форма роднага склону адзіночнага ліку назоўнікаў мужчынскага роду. Яшчэ ў 1912 годзе Аляксей Шахматаў пісаў, што ў беларускай мове мужчынскія зборныя назоўнікі, рэчыўныя й абстрактныя маюць у родным склоне канчатак **-у (-ю)**: *пяску, палыну, лесу, народу, жалю*. Пры гэтым не залежыць ён ад месца націску, пра што ўжо пастанавіла ў 1937 годзе зборка чысьціні мовы ў Вільні. Пастановы зборкаў, што адбываліся ў Вільні перад Другой Сусьветнай вайной, былі апублікаваныя ў 1937 годзе ў Вільні ў брашуры пад назовам *Як правільна гаварыць і пісаць пабеларуску*⁴⁹.

Пра пашырэнне ў родным склоне адзіночнага ліку назоўнікаў мужчынскага роду канчатка **-у** сьведчаць беларускія дыялекты, у якіх канчатак **-у** паслядоўна ўжываецца ў назоўніках: рэчыўных (*воску, мёду, перцу*), зборных (*народу, статку*), аддзеяслоўных (*выхаду, кошту*), з часавым значэньнем (*веку, году, часу*), з прасторавым значэньнем (*лугу, стэпу*), якія азначаюць непрадметныя паняцці (*ветру, холаду*), пачуцці, перажываньні, псыхічны стан чалавека (*жалю, розуму, страху*), канкрэтныя прадметы (*возу, дому, мосту*), назвы арганізацыяў і ўстановаў (*раёну, сельсавету*), геаграфічныя назвы (*Бабруйску, Менску, Слуцку*)⁵⁰.

Павел Сьцяцко заўважае, што разбурае норму таксама імкненьне расшчапіць словаформу на дзьве, надаўшы адной зь іх „канкрэтызаванае” адценьне й замацаваўшы за ёю канчатак **-а**: *пераезда* ‘месца, дзе можна пераехаць праз што-небудзь’ і *пераезд* ‘дзеянне паводле дзеяслова *пераехаць* – *пераяжджаць*’.

„Гэтым самым «дагаджаем» не сваёй, а расійскай мове. Але расійская мова абыходзіцца адной словаформай – з канчаткам **-а**. (...)

У выкарыстанні словаформаў роднага склону мужчынскага роду з канчаткам **-у** беларуская мова мае шмат супольнага з украінскаю і заходнеславянскімі мовамі, дзе канчатак **-у** пераважае ці выступае як амаль адзіная норма, тым часам як расійская

⁴⁷ Тамсама, с. 21.

⁴⁸ *Из зборкі пазнаньня беларускае мовы 12 красавіка 1952 г.*, у: „Веда”, № 4 (9), Нью-Ёрк, красавік 1952, с. 112-116.

⁴⁹ Тамсама, с. 114-115.

⁵⁰ Э. Блінава, Е. Мяцельская, *Беларуская дыялекталогія*, Мінск 1969, с. 64-65.

мова амаль пазбавілася канчатка **-у** на карысць **-а** (**-у** захавалі назоўнікі ў складзе ўстойлівых выразаў: *без году неделя*)⁵¹.

Асабовыя назоўнікі мужчынскага роду ў месным склоне заўсёды маюць канчатак **-у** (**-ю**): (*аб*) *кавалю, брату, Івану* і інш. Пра гэтую асаблівасць беларускае мовы ўжо ў XIX стагоддзды вучыў Аляксей Сабалеўскі. Дарэчы, таксама зборка чысьціні беларускае мовы ў Вільні зрабіла такую пастанову:

„Мясцовы склон адз. ліку імёнаў мужчынскіх асабовых канчаецца на **-у** (**-ю**): *аб гасьцю, аб купцу, аб сыну, аб суседу, аб пану, аб поэту, аб Хрысту, аб Буслу* (прозвішча), хоць кажацца *аб бусьле*, калі бусел птушка”⁵².

Канчатак **-е** быў замацаваны *Праванісам беларускай мовы* 1934 году ды паўтораны *Правіламі беларускай арфаграфіі і пунктуацыі* 1959 году. У беларускай мове адзіным для асабовых назоўнікаў меснага склону мусіць быць канчатак **-у** (**-ю**) незалежна ад тыпу іх асновы⁵³.

Ян Станкевіч зьвяртае таксама ўвагу на іншыя канчаткі, якія прапанаваліся ў 20-х гадох мінулага стагоддзды Браніславам Тарашкевічам у якасці літаратурнае нормы і якія характэрныя для гаворак цэлай Беларусі, з выключэннем усходніх, а менавіта – на націскных канчаткі **-ом** і **-ох** у давальным і месным склонах множнага ліку назоўнікаў мужчынскага і ніякага роду, напрыклад: (каму?) *братом*, (дзе?) *у лясох*⁵⁴.

Гэтым пытаньнем займаецца таксама часопіс „Віці”, які падкрэслівае, што гэта вельмі важная асаблівасць беларускае мовы. Выкарыстаньне націскных канчаткаў **-ом**, **-ох**, напрыклад: *сталом, ласём; аб сталох, ласёх*, „бальшавікі знарк забаранілі, каб наблізіць яе да мовы расейскае”⁵⁵. Трэба аднак памятаць, што гэтая асаблівасць не датычыць назоўнікаў жаночага роду з канчаткам **-а**, і таму трэба казаць: *у руках, на нагах* і гэтак далей.

⁵¹ Павел Сцяцко, *Культура мовы*, Мінск 2002, с. 54.

⁵² *Из зборкі пазнаньня беларускае мовы 12 красавіка 1952 г.*, у: „Веда”, № 4 (9), Нью-Ёрк, красавік 1952, с. 115.

⁵³ Павел Сцяцко, *Культура мовы*, Мінск 2002, с. 55.

⁵⁴ Я. Станкевіч, *Аб некаторых словах і хормах нашае мовы*, у: „Бацькаўшчына”, № 34 (264), Мюнхэн, 21 жніўня 1955, с. 3; Глядзі таксама: Э. Блінава, Е. Мяцельская, *Беларуская дыялекталогія*, Мінск 1969, с. 68, 74-75.

⁵⁵ *Культура мовы*, у: „Віці”, № 1 (3), Нью-Ёрк, студзень 1953, с. 13.

1.5. Сынтаксіс

1.5.1. Катэгорыя адушаўлёнасьці / неадушаўлёнасьці

Ян Станкевіч зьвяртае ўвагу на катэгорыю адушаўлёнасьці / неадушаўлёнасьці й адзначае, што ў беларускай мове назовы жывёлы, а таксама дзяцей і жанчын маюць у вінавальным склоне множнага ліку форму аднолькавую з назоўным склонам. І таму Станкевіч замест формаў тыпу: *гадуюць малых птушанят, зьнішчаюць мышэй* раіць выкарыстоўваць словазлучэньні *гадуюць малыя птушаняты, нішчаць мышы*⁵⁶.

Адсутнасьць разрозьнення катэгорыі адушаўлёнасьці / неадушаўлёнасьці назіраецца ў паўднёва-заходнім беларускім дыялекце⁵⁷, які вырашае аб самабытнасьці беларускае мовы, і да якога адклікаліся розныя мовазнаўцы да часу рэформы беларускае мовы, праведзенай народнымі камісарамі ў 1933 годзе⁵⁸.

1.5.2. Прыназоўнікавыя словазлучэньні

Да іншых памылковых сынтаксічных канструкцыяў Я. Станкевіч залічыў такія словазлучэньні, як:

- *вучыцца на каго? – на пастыра*; павінна быць *за пастыра*;
- *здаваць экзамен на матэматыцы*; павінна быць *з матэматыкі*;
- спалучэньне прыназоўніка *на* з давальным склонам, тыпу – *ключ на ўсяму царству*; павінна быць зь месным склонам – *ключ на ўсім царстве*.

Часопіс „Веда” змяшчае публікацыю пра адрозьненні ў выкарыстанні прыназоўнікаў *да* й *у*. Прыназоўнік *да* паказвае на мяжу, да якой даходзіць дзеянне ў прасторы: *ад Любіча да Чарнігава 50 кілямэтраў*, альбо ў часе: *рабілі да вечара*. У сваю чаргу прыназоўнік

⁵⁶ Я. Станкевіч, *Аб некаторых словах і хормах нашае мовы*, у: „Бацькаўшчына”, № 34 (264), Мюнхэн, 21 жніўня 1955, с. 3.

⁵⁷ Э. Блінава, Е. Мяцельская, *Беларуская дыялекталогія*, Мінск 1969, с. 74-75.

⁵⁸ Ю. Ф. Мацкевич, А. Г. Мурашко, А. В. Орешонкова, *Взаимодействие между белорусским литературным языком и народными говорами*, в: Вопросы образования восточнославянских национальных языков, Минск 1962, с. 143; N. Omeljaniuk (N. Barszczewska), *O dialektyzmach w białoruskim języku literackim*, w: *Studia z Filologii Rosyjskiej i Słowiańskiej*. Białorutenika, t. 22, Warszawa 1995, s. 45.

у паказвае, што дзейнасьць кіруецца ў сярэдзіну, унутр: *увайсьці ў склад арганізацыі*⁵⁹.

У беларускай мове выступаюць дзьве розныя формы слова **для**: **для** й **дзеля**⁶⁰, зь якіх **дзеля** – форма старэйшая й больш арыгінальная. Аўтараў часопіса „Віці” занепакоіў факт пашыранага ўжываньня гэтых словаў у тых канструкцыях, у якіх яны зусім непатрэбныя, напрыклад: *даю гэта для вас замест даю гэта вам*, на што, дарэчы, ужо звяртаў увагу ў 20-х гадох ХХ стагодзьдзя Язэп Лёсік. Другім выпадкам злоўжываньня словам **для**, пра што таксама пісаў Лёсік, зьяўляюцца словазлучэньні тыпу: *вада для піцьця* замест спалучэньня зь інфінітывам *вада піць*. Нельга выкарыстоўваць **для** й замест прыназоўніка *на*, напрыклад: *жыта на насенне*, а ня *жыта для насення*. **Для** (або **дзеля**) ўжываецца ў беларускай мове – па словах Язэпа Лёсіка – толькі тады, калі трэба выразіць прыналежнасьць ці прычыну або мэту дзеяньня на чыю-небудзь карысьць ці на шкоду, напрыклад: *нарэзала многа курэй і гусей для сваіх любых гасьцей*.

Часопіс „Віці” звяртае ўвагу таксама на адсутнасьць у беларускай мове прыназоўніка **у** ў значэньні **каля** (**ля**). Нельга сказаць па-беларуску: *яна стаяла ў вакна*, ці – *у яго ног сядзеў сабака*. У абодвух выпадках можна ўжыць толькі словы **каля** (**ля**): *яна стаяла ля вакна*, *ля яго ног сядзеў сабака*. Скарачаная форма **ля** часта ўжываецца ў народнай мове⁶¹.

Беларускай мове характэрная вялікая сынанімічнасьць прыназоўнікавых канструкцыяў, што выклікана істотнымі адрозьняньнямі паміж усходнімі й заходнімі беларускімі гаворкамі⁶².

1.6. Сынаніміка

Асабліва на старонках часопіса „Крывіч” зьмяшчалася нямала артыкулаў, якія датычыліся сынанімікі ў беларускай мове.

Вацлаў Ластоўскі ў артыкуле пад загалоўкам *Беларускія адна-словы*⁶³ тлумачыць значэньне грэцкага слова *сынонім*, якое ў перакла-

⁵⁹ *Из зборки познания беларускае мовы*; у: „Веда”, № 2 (7), Нью-Ёрк, люты 1952, с. 50-53.

⁶⁰ *Культура мовы*, у: „Віці”, № 1 (7), Нью-Ёрк, студзень 1955, с. 13-15.

⁶¹ Тамсама, с. 15.

⁶² N. Barszczewska, J. Głuszkowska, *Kilka przykładów wpływu języka polskiego na składnię gwar białoruskich i ukraińskich Białostoczczyzny*, w: *Rozprawy Sławistyczne*, № 12, Lublin 1997, s. 171-174.

⁶³ Власт (псэўданім В. Ластоўскага), *Беларускія аднасловы*, у: „Крывіч”, № 5, Каўнас 1923, с. 29-32; В-т (крыптонім В. Ластоўскага), *Беларускія аднасловы*, у: „Крывіч”, № 6, Каўнас 1923, с.43-46.

дзе на беларускую мову значыць менавіта *аднаслоў*. Аднасловы, з аднаго боку, прыносяць вялікую карысць кожнай мове, таму што надаюць ёй гнуткасць і вытанчанасць, адзначаючы самыя дробныя адценьні паняццяў, але, з другога боку, патрабуюць уважлівых да іх адносінаў, асабліва сярод людзей пяра, бо тое, што можа нядрэнна ўспрымацца ў вуснай мове, вельмі часта рэжа вока й вуха чытача, калі паняцце няправільна выражанае на паперы.

Вацлаў Ластоўскі прыводзіць шмат прыкладаў сынонімаў. Свае выказваньні падмацоўвае цытатамі з навуковых прац, ці спасылаецца на суседнія мовы. Зьвяртае ўвагу на сэмантичныя розніцы, напрыклад, у выпадку дзеясловаў *ведаць* і *знаць* піша, што можна чалавека *знаць* па яго фізычных прызнаках: абліччы, паходцы, мове, але ня *ведаць*, хто й што ён такое ў сваёй душы⁶⁴.

Шмат ёсць словаў дзеля адлюстравання працэсу маўленьня: *казаць, гаварыць, гаманіць, галакаць, галёкаць, гутарыць, размаўляць, гукаць, дудукаць, зюкаць, зяпаць*. Усе яны адрозніваюцца значэннем ці стылістычнымі адценьнямі. *Казаць* выражае паняцце выказвання не ўзаемнага, а ад першай, другой ці трэцяй асобы: *яны прыйшлі й сказалі мне*. *Гаварыць* могуць паміж сабою двое ці многа людзей, прычым разумеецца, што мова іх мае спакойны характар: *мы нагаварылі й разышліся*. *Гаманіць*, значыць ‘гаварыць голасна, сярдзіта, запальчыва, сварыцца’: *гаманлівы быў сход – крыклівы, сварлівы*. *Галакаць* – ‘гаварыць крыкам, крычаць’ (польскае *hałasować*): *чаго ты галакаеш, як у карчме ці лесе? Галёкаць* – ‘крычаць на ўвесь голас’: *у лесе галёкаюць, склікаючыся*. *Гутарыць* – ‘гаварыць спакойна, разважна’ (расейскае *беседовать*). *Размаўляць* – сярэдняе па значэнню – паміж *гаварыць* і *гутарыць*. *Гукаць* – тое, што й *дудукаць* – значыць, ‘весьці размову прыцішаным голасам, прызную, спакойную’: *старыя зыдуцца вечарам, пасядуць на прызбе й дудукаюць сабе*. *Зюкаць* – ‘гаварыць голасным сьвісьцячым шэптам’. *Зяпаць* – ‘бяссьільна крычаць, крыкліва й бязсэнсу гаварыць’: *не зяпай ты ўжо, ніхто цябе ня слухае*⁶⁵.

Сярод іншых сынонімаў, прыведзеных В. Ластоўскім, варта зьвярнуць увагу на такія сынанімічны рад, як: *жуда, журба, нуда, туга, сум, смутак, маркота*. *Жуда* выражае ‘духовы стан смутку, зьмешанага зь неспакоем і страхам’; слова блізкае да расейскага *ужас*: *жуда гложэ сэра*. *Журба* – сходная з расейскім *горесть*: ён усё жу-

⁶⁴ Тамсама, № 5, с. 30.

⁶⁵ Тамсама, с. 30-31.

рыцца, усё бядуе. Туга адпавядае расейскаму *тоска*: *тужыць на мужу маладзіца*. Сум, смутак адпавядаюць расейскаму *скорбь*: *не смуцямся, звеселяемся*. *Маркота* – тое ж, што ў расейскае слова *печаль*: *чаго ты такі маркотны, чаго замаркоціўся?*⁶⁶

Цікава піша В. Ластоўскі пра сынонімы *марыць*, *кросіць*, *лятуцець*, *мроіць*. Слова *марыць* – у значэнні расейскага *мечтать* – прыйшло ў беларускую мову пад уплывам польскае мовы, у якой маюцца словы *marzyć*, *marzenie*. У беларускай мове пад словам *мара* разумеецца мітычная істота, якая ў часе сну кладзецца на чалавека й душыць яго, пра што ў працы *Lud Białoruski* піша Міхал Фэдэрэўскі. *Мара* паказваецца па начох як чорны прывід. Гэта хутчэй будзе адпавядаць расейскаму *призрак*, *кошмар*, але ні ў якім разе слову *мечта*. Дзеля гэтага слова *мара* ў значэнні расейскага *мечта*, а польскага *marzenie* раз назаўсёды трэба адкінуць, як нязгоднае зь беларускай мовай – раіць В. Ластоўскі. *Кросіць* – слова складанае з: *крось* ‘скрозь’ і *зеціць* ‘узірацца’. Па этымалягічнаму свайму складу яно адназначнае з расейскім *грезить*, *грёзы*. *Лятуцець*, *лятуценак* не зусім выражае паняцце *мечта*. Яно мае нейкі іншы, няўлоўны адценак гэтага паняцця. *Мроя*, *мроіць* ужываецца ў народнай мове па Сожу ўверх да Мсьціслаўля ды на захад да Бярэзіны. Яно вельмі падобнае да ўкраінскага *мрія*. Фіксуе паняцце нечага здалёк сьвечычага, нечага ў памяці мільгаючага, што чуецца, але зь цяжкасцю ўлаўліваецца: *мроіцца мне ў памяці*⁶⁷.

Ніхто ня сумняецца ў выкарыстанні словаў *кахачь* і *любіць*. Слова *кахачь* ужываецца толькі ў стасунку да людзей, а *любіць* – да рэчаў і стварэнняў. Нельга, напрыклад, *кахачь* рэдзьку, бярозу, рыбу ці капусту з салам. Іх можна *любіць*, а *кахачь* кагосьці зь людзей – бацькоў, радню, дзяўчыну. Ад слова *кахачь* ёсьць шмат вытворных словаў, такіх агульна вядомых, як: *каханьне*, *каханак*, *каханка*, *каханы*, *каханенькі* ды менш распаўсюджаных, як: *кохачь*, *кохнуць*, *кох*. Маюць яны некалькі значэнняў: 1) ‘квактаць як курыца, што водзіць куранят’; 2) *пераноснае* – ‘падобна курыцы каля пісклят клапаціцца, туліць; стагнаць’; 3) ‘мець пал да каго-колечы’: *кохне па дзяўчыне*, *кохне па дзяцёх*; 4) ‘уздыхаць, смуціцца’: *кохне па матцы*, *па мужу*⁶⁸.

Іншыя сынонімы, на якіх засяроджвае сваю ўвагу В. Ластоўскі, гэта: *рубеж*, *граніца*, *мяжа*, *дукт*. Паведамляе ён, што найраней у бе-

⁶⁶ Тамсама, с. 31.

⁶⁷ Тамсама, с. 31-32.

⁶⁸ Тамсама, № 6, с. 43.

ларускай літаратуры выступае слова *рубезж*, пазьней *мяжа* й *граніца*, ды ўрэшце *дукт*. Слова *рубезж*, праўдападобна, агульнаславянскае. Паходзіць ад дзеяслова *рубіць*, *сячы*. Часта ў старой беларускай літаратуры ўжывалася ў значэнні расейскага *предел*, польскае *kres*. *Граніца* паяўляецца ў актавай мове не пазьней XVI стагоддзя. Паколькі ў старой літаратуры словы *рубезж* і *граніца* азначалі ‘лінію, якая разьдзяляе зямлю’, то *мяжа* гэтакага значэння ня мела й азначала ‘не заараную баразну зямлі, як разьдзел паміж ральлёю’. Латінскага паходжаньня слова *дукт* у значэнні ‘граніцы, рубяжа’ пачынае сустракацца ў актах XVII стагоддзя⁶⁹.

Чарговы багаты сынанімічны рад утвараюць словы: *бароцца*, *барукацца*, *змагацца*, *ходацца*, *доляцца*, *тузацца*, *дужацца*. *Бароцца*, значыць ‘сіліцца фізычна: валіць, ламаць, кідаць на зямлю, пробууючы сілы й спрыту’. *Барукацца* – ‘старацца паваліць адзін на адзін праціўніка’. *Змагацца* – ‘працівіцца ўсімі цялеснымі й духоўнымі сіламі супроць якога-колечы гвалту альбо ўпыву, сіліцца перамагчы, даць адпор’. *Ходацца* – ‘цягацца з праціўнікам, мераючыся сіламі’. *Доляцца* – ‘тое, што й ходацца, толькі з адценкам сьведомасьці сваёй слабасьці’. *Тузацца* – ‘цягацца з кім, торгаючыся’. *Дужацца* – ‘мерацца сіламі, выступае ў значэнні *барукацца*’⁷⁰.

Цікавасьць выклікае яшчэ адзін рад сынанімаў: *ілгачь*, *хлусіць*, *маніць*, *клюдзіць*. *Ілгачь* – ‘гаварыць няпраўду, сьведома перакручваць праўду’. *Хлусіць*, *маніць* – ‘ілгачь жартуючы, насмехаючыся, выдумляючы няпраўду цікавую альбо забаўную, памыляць каго-колечы маной’. *Мана* – ‘беспадстаўная няпраўда, ілганьне, чыста здуманае здарэньне, фантазія’. *Клюдзіць* – ‘крывіць, выкручвацца няпраўдай, памыляючы слухача фальшывымі альбо падтасаванымі данымі’; ужываецца таксама ў значэнні *кывадушыць*: *клюдзіць дзеўка, праўды ня кажа*⁷¹.

Правільнае ўжываньне аднасловаў надае выразістасьці й характава мове. Стыльнасьць мовы залежыць асабліва ад лясчэнага ўжываньня тэхнічных словаў. Часта назіраецца зьмяшаньне лексэмаў *рэзаць* і *кроіць* у дачыненні да кроенья хлеба. „*Рэзаць хлеб*”, „*нарэж хлеба*” – брыдкі барбарызм, якога належыцца ўнікаць – цьвердзіць аўтар, падпісаны крыптонімам І. *Рэзаць* значыць ‘пацягаць нож узад і ўперад, націскаючы на аб’ект рэзаньня’ – рэжуць барана на мяса, ці

⁶⁹ Тамсама, с. 44.

⁷⁰ Тамсама, с. 45.

⁷¹ Тамсама.

нажом дрэва, робячы ў ім зарубіну. *Кроіць* – ‘цягнуць нож па нечым мяккім і гэтым аддзяляць лусту ад цэлага’ – крояць хлеб на лусты ці скібы, кісель на талерцы, ножніцамі тканіну; словы *крайчы* й *кравец* служаць довадам таго, што хлеб і тканіну ня рэжуць, але крояць. *Стругаць* значыць ‘аддзяляць ад цэлага стружку, тоненькую частачку’ – стругаюць лучынку, палку, каб давесці яе да пажаданай формы ці таўшчыні; аловак, каб падрыхтаваць яго да пісаньня. *Кружаць* – ‘кроіць нешта, што па адкроеньні дае кружкі’, прыкладам, бацьвінне, цыбулю, буракі кружаюць, а ня крояць ці рэжуць⁷².

Пытаньне сынонімаў закранаецца таксама на старонках часопіса „Віці”⁷³.

„Чым багацейшая мова на сынонімы, тым яна дакладнейшая, гнутчэйшая, тым яна багацейшая наагул. Нашая мова мае вельмі вялікае багацьце сынонімаў, ды, нажаль, мы вельмі мала карыстаемся, і проста нат вельмі мала ведаем з гэтага багацьця, а таму й часам вельмі-ж зьбядняем нашу мову, робім яе і недакладнай, і аднастайнай, шэрай...”⁷⁴

У беларускай мове назіраецца празьмернае выкарыстаньне злучніка **і**, што вынікае з забываньня пра яго сынонімы: **ды**, а таксама **дый**. **Ды** значыць тое самае, што й **і**, толькі апрача сэнсу злучэньня мае яшчэ адценьне й дадаваньня⁷⁵. Яшчэ мацнейшым за **ды** ёсьць злучнік **дый**, які паявіўся ў выніку злучэньня **ды** зь **і**. На замену злучніка **і** часам можа ўжывацца **а**, якое мае значэньне ня толькі злучэньня, але й лёгкага супрацьстаўленьня, напрыклад, *ідуць а йдуць яны*⁷⁶.

Часам сынонімы бываюць абсалютныя, гэта значыць, без ніякага адценьня, розніцы ў значэньні, як, прыкладам, *шмат* і *многа*. У такіх выпадках звычайна ўжываецца часьцей адзін зь іх, больш арыгінальны, больш нашыраны. Каб пазьбегнуць паўтору, альбо калі падытавана гэта паэтычнай мовай, могуць выкарыстоўвацца адны й другія словы: *радасьці і суму шмат, і натхненьня многа*⁷⁷.

Вацлаў Ластоўскі зьвяртае ўвагу на багацьце таўталягічных зваротаў у беларускай мове ды прыводзіць вялікую іх колькасьць на старонках „Крывіча”. Сярод таўталягізмаў, выбраных з запіскаў Міхала

⁷² І., *Рэзаць, кроіць, стругаць, кружаць*, у: „Крывіч”, № 10, Каўнас 1925, с. 110.

⁷³ *Культура мовы*, у: „Віці”, № 2 (8), Нью-Ёрк, жнівень 1955, с. 11-13.

⁷⁴ Тамсама, с. 11.

⁷⁵ Тамсама.

⁷⁶ Тамсама.

⁷⁷ Тамсама, с. 12.

Раманава, Паўла Шэйна, Пятра Бяссонава й Юльяна Крачкоўскага 1910-1914 гадоў, ёсць, між іншым, наступныя: *бераг-беражысты, вярба-вербяніца, гроб-магіла, дамоўка-труніца, журба-туга, зара-заранка, крыніца-вадзіца, ляпа-папшчэнка, мара-начніца, нівы-загоны, плачма плакаць, рана-раненька, стукун-грукун, траўка-мураўка, хлеб-соль, чорт-нячысьцік*⁷⁸. Прыведзеныя таўталёгізмы ня толькі зьяўляюцца чыстымі паўторамі, але характарызуюцца эмацыянальнасьцю, дзякуючы чаму выказваньне набывае вобразнае значэньне.

1.7. Сэмантыка

Аўтары эміграцыйных выданьняў, а ў першай чарговысьці „Крывіча”, вялікае значэньне прыдавалі сэмантыцы. У наасобных нумарах гэтага часопіса разглядалася значэньне канкрэтных словаў, ужываных ня ў тым сэнсе, а нярэдка й забытых, зь якімі варта пазнаёміць носьбітаў беларускае мовы.

Ужо Ян Чачот у *Piosnkach wieśniaczych z nad Niemna i Dźwiny* зрабіў памылку ў тлумачэньні слова *бонда*. За Чачотам памылку паўтарыў Іван Насовіч, за Насовічам пайшлі іншыя, як, прыкладам, у 1922 годзе выдаўцы кнігі Мікалая Янчука *Нарысы па гісторыі беларускае літэратуры. Старадаўны пэрыод*, дзе *бонда* тлумачыцца як ‘бочка, кадзь’ з украінскага *бодня*, у якую хаваецца асабістая маёмасьць і харчы. Тым часам у Беларусі слова *бонда* пашыранае на ўсім абшары ды ўжываецца здавён. Напрыклад, у *Судзебніку Казіміра*, выданым у Вільні 29 лютага 1468 году выступае ў значэньні ‘аплаты працы прадуктамі зямлі’, што пры натуральнай гаспадарцы зьяўлялася пашыранай формай, а сёньня ўспрымаецца як перажытак.

У сялянскіх сем’ях, асабліва вялікіх, дзе жылі разам на непадзеленай гаспадарцы жанатыя браты, кожны працаздольны сем’янін меў сваю *бонду* ў агульнай гаспадарцы. Падрастаючым дзяўчатам засявалі лён на палотны, акрамя гэтага давалі ў *бонду* цялушку ці парасё. У выпадку выхаду замуж *бонда* дзяўчыны зьяўлялася ейным пасагам. Падрастаючым хлапцом давалі ў *бонду* гадаваць жарабя, а ўзрослым – мерку збожжа на бескантрольныя выдаткі. Калі браты дзялілі гаспадарку, *бонда* падзелу не падлягала. Пры пячэньні хлеба, з паскробкаў дзяжы, гаспадыня ляпіла маленькую булачку, якая называлася *бондачкай*. *Бондай* кожнага беларускага селяніна зьяўлялася адзеньне.

⁷⁸ В. Л. (крыптонім В. Ластоўскага), *Таўталёгія*, у: „Крывіч”, № 7, Каўнас 1923, с. 90-91.

З гэтага вынікае, што слова *бонда* стасуецца да ўсякіх рэчаў і прадуктаў ды азначае іх выключанасць з агульнасямейнай уласнасці.

У часе Другой Сусветнай вайны слова *бонда* пашырыла сваё значэнне й выкарыстоўвалася замест расейскай лексэмы *паёк*⁷⁹.

Ва ўсіх славянаў, ад Адрыятыцкага мора да Ёралу й ад Солуня да Архангельска, у народных песнях выступае слова *дунай*. На мяжы Быхаўскага й Бабруйскага паветаў сяляне *руччом* называюць малую ваду, *ракой* – большую, а *дунаем* – шырокую, мнагаводную раку. Так што на абшары свайго расьсяленьня амаль кожнае (племя) мела свой дунай, які апявала ў народных песнях. Аўтар занатоўкі звяртае ўвагу на тое, што ў беларускай мове маюцца словы: *дунец* і *дуніць*. *Дунец* азначае ‘невысокі вадапад на бягучай вадзе’, дзе вада, пераліваючыся праз перашкоду *дуніць*, гэта значыць, выдае спэцыфічны, быццам звонячы гук.

Між іншым і расейскі філэляг Фёдар Буслаёў у працы *Русская народная поэзия* выказаўся на тэму гэтага найменьня.

„Дунай, акром уласнага імя, мае назоўнае значэнне кожнай ракі і дзеля гэтага ўжываецца ў многай лічбе – Дунаі: *за ракамі, за Дунаямі*”⁸⁰.

У Беларусі выступае ўласная назва горада *Друя*. На старонках „Крывіча” паведамляецца, што слова *друя* значыць ‘другая’.

„Ралью ўзорваюць, пазьней пераворываюць другі раз, або *друяць*, а часам і *траяць*. Карову, авечку (а бывае гавораць і аб жанчыне), якая дала прыплод, называюць *пяrvічка*, а якая дала другі прыплод – *друvічка*”⁸¹.

У ваколіцах Мёраў, Шаркаўшчыны ды на Віленшчыне выступаюць словы *навец*, *наўскі*. *Наўцом* называлі сьвежа памерлага нябошчыка, а таксама нябошчыка, які пасяля сьмерці ходзіць у сваім целе й сьсе кроў. У гэтых ваколіцах *навец* проціпастаўляўся *мярсьню*, даўно памерламу, які рассыпаўся й ня мае ўжо цела, а паяўляецца толькі як дух. Прыметнік *наўскі* паказвае на прыналежнасць *наўцу*, напрыклад, *Наўскі Вялікдзень* ‘памінкі ў праводную нядзелю’. У штодзённай мове можна чуць сказы: *Наўца праводзілі на могількі*,

⁷⁹ Л. А., *Запіскі*, у: „Крывіч”, № 3, Каўнас 1923, с. 51-52.

⁸⁰ У. С., *Што такое „дунай”*, у: „Крывіч”, № 5, Каўнас 1923, с. 52.

⁸¹ К. І., *Слова „друя”*, тамсама, с. 53.

Наўца памылі. Пры гэтым існуе перакананьне, што ходзячага па сьмерці *наўца* трэба, адкапаўшы яму, прыбіць да труны асінавым ка-лом⁸².

У ваколіцах мястэчка Старыя Крыжы Вяліскага павету дружкаў маладога й маладой называюць *палачанамі* й *палачанкамі* (мабыць, даўней *палчанамі* й *палчанкамі*), таксама як у іншых мясцох Беларусі называюць *дружынай* і *дружкамі*. Першае й другое найменьне выражаюць паняцьце арганізаванай вайсковай адзінкі. Гэта пазваляе зрабіць дапушчэньне, што й назоў старакрыўскае сталіцы, *Полацак* (даўней *Полтеск*), знаходзіцца ў зьвязку са словам *полк* і значыць ‘войска, вайна, бітва, вайсковы стан, а магчыма *крэпасць*’⁸³.

На старонках „Крывіч” разглядалася значэньне словаў, блізкіх па гучаньню, якія могуць спрычыняць праблемы ў іх ужываньні. Зьвярталася ўвага на адрозьненні паміж *выцябкамi* й *поцябкамi*. *Выцябкамi* называюць ‘мейсцы расчышчаныя з-пад лесу’, *поцябкамi* – ‘розныя адпадкі пры сечыве: сучкі, веткі’. Магчыма, і найменьне горада Віцебск, (даўней *Вутьбеск*), паходзіць ад слова *выцябка*, значыць, ‘месца высечанае, расчышчанае ад лесу’⁸⁴.

Чарговая пара лексэмаў – *ярасьць* і *юрнасьць*. *Ярасьць* азначае ‘буйнасьць, палкасьць, жарчыстасьць, гарачнасьць, гранічную з пахотлівасьцю’, а *юрнасьць* мае выключна значэньне ‘пахотлівасьці’. *Хоць стары, але яры* – аб чалавеку старым, але яшчэ сільным і палкім. *Ярыцца* значыць ‘жарыцца, гарыць, кіпіць’. *Пераяраны* – ‘перагарэлы, перакіпелы’. *Ярун, яруха, ярны*, у тым жа значэньні, што й *яры*, але з адценкам, намякаючым на пахотлівасьць. *Юрны* значыць ‘пахотлівы’. *Юрыцца* – ‘дурэць, бушаваць’: *бычкі юраць*⁸⁵.

„Крывіч” піша пра немэтазгоднасьць выкарыстаньня ў беларускай мове слова *кабета*, пазычанага з польскае мовы, якое і ў ёй яшчэ ў XVI стагодзьдзі лічылася лайчывым, пра што паведамляе *Stownik języka polskiego* аўтарства Самуэля Багуміла Ліндэ. Яно паходзіць ад *kobić* ‘чараваць’ і першапачаткова азначала ‘чараўніца, ведзьма’, пра што сьведчыць таксама беларуская старая літаратура: *кобиту* ‘чараваць’, *кобиш* ‘чараўнікі’ – *Что имя твое и что ти кобь?* (*Супрасельскі рукапіс*). У жывой мове вядомы словы: *кабук* ‘род ці эпітэт чорта’ (гавораць пра чорта *кабук* у такім значэньні як *той, гэны, нячысьцік*) і *кабейніца* ‘баба, у якой „благія вочы”, ад якіх бываюць

⁸² І. Л., *Навец, наўскі*, у: „Крывіч”, № 6, Каўнас 1923, с. 50.

⁸³ А. С., *Палчанін, палачанін*, тамсама.

⁸⁴ Т. О., *Выцябкі і поцябкі*, тамсама.

⁸⁵ У. С., *Ярасьць і юрасьць*, тамсама.

сурокі'; слова *кабейніца* азначае таксама 'балотную чорную вужаку', у адрозьненне ад *верацейніцы*, якая мае больш сьветлую афарбоўку скуры (Віцебшчына). У Барысаўшчыне гавораць у лаянцы слова *скобсьціўся*, што значыць 'скруціўся, зышоў з розуму, прапаў, здох': *А, каб ты скобсьціўся!*⁸⁶.

Вяскоўцы – мужчыны й жанчыны насілі шнурочак, абвязаны каля цэўкі рукі альбо на назе каля шчыкаладкі. Гэта *навязі*. *Навязі* бываюць ад сурокаў альбо зарочныя. Першыя абараняюць ад благага вока й ад благага моманту, ад суроку, а другія навязваюцца дзеля задуманай мэты ці ад хваробы.

Людзі насілі таксама *кудмяні*. *Кудмень* гэта якая-коледы дробная рэч, прыкладам, пацярка, костачка, камяшок, завушніца, мэдалік, крыжык, пярсыцёнак, рэч, у якую вераць, што яна прыносіць шчасьце таму, хто мае яе пры сабе. *Кудмяні* носяць у сакрэце ад другіх, бо думаюць, што з раскрыцьцём сакрэту кудмень траціць сваю сілу⁸⁷.

На старонках часопіса „Крывіч” разглядаецца значэньне словаў, вытворных ад караня **віт-, вет-**. Адзначаецца, што ва ўсіх славянскіх мовах гэты карань выражае паняцьце аб: 1. мове, вымаўленьні, красамоўстве; 2. служыць для азначэньня ўласьцівасьці, якая выражае перамогу, перавагу, старшынства, старасьць і вечнасьць.

Існуе цэлы шэраг словаў з каранем **віт-** у першым значэньні: *вітаць* 'сустрэкаць словамі, жадаючы добрага жыцьця й здароўя'; *вітальніца* 'пакой, сьвятліца, у якой прыймаюць гасьцей'; *вяшчаць* 'прапаведваць, прарокаваць'; *весьціць* 'паведамляць'; *вяшчба* 'прарочтва'; *вешчы* 'каму ўсё ведама й хто прадказвае будучыню'; *вяшчэль* 'адгадчык, прарок'; *вешчыца* – паводле Ўладзіміра Даля – 'ведзьма, якая кладзе сваё цела на ступу, а сама вылятае сарокай праз комін'; *вядун* 'знахар'; *ветны* 'бывалы чалавек, які многа ведае'; *ветлы* 'прыветлівы, які ведае абычай, таварыскі этыкет'.

Гаварыць, значыць, *вячаць, вяшчаць* – піша аўтар артыкулу – нашы прапрашчурны маглі на агульных сваіх нарадах – *вечах*, але дзеля таго, што на *ветных* людзёх племені ляжа ў абавязак ня толькі займацца *віцііствам, ветніцтвам* на агульных сходах, але й абавязак станавіцца ў бой супраць ворагаў, згэтуль *віція, ветнік* злучае ў сабе таксама другую рысу – ён ня толькі 'прамоўца, але й рыцар': *віціязь* 'храбры, удалы ваяр, пераможца'; польскае *zwycięstwo* 'перамога'; *ві-*

⁸⁶ І. Л., *Аб слове „кабета”*, у: „Крывіч”, № 7, Каўнас 1924, с. 96.

⁸⁷ С. К., *Навязі і кудмяні*, у: „Крывіч”, № 11, Каўнас 1926, с. 107-108.

цінічы – у старадаўных сэрбаў азначала ‘клясу вайсковых людзей’, якіх у Беларусі называлі *ваярамі*.

Паколькі ў грамадзкіх нарадах і пастановах ды ў абароне грамады мог выступаць толькі чалавек свой, мясцовы, аселы, згэтуль і корань **віт-, вет-** уключае ў сябе паняцце прабывання, быцця, месцазнаходжання; згэтуль: *вітаць* азначала таксама ‘жыць, прабываць дзе-колечы часова альбо заўсёды’; *вітальня* – на Ноўгарадзкай зямлі – ‘дом для прыпынку падарожнікаў, прытулак’. Чалавек аселы, ваяўнік і раднік на народных вечах быў сярод сваёй грамады чалавекам выдатным, знатным, паважаным. Таму корань **віт-** сустракаецца ў спалучэнні *вещие люди* ‘людзі знатнейшыя, старэйшыя’. Гэтакія прызнакі маглі прыпісвацца толькі людзям сур’ёзным, пажылым, пераважна старцам. Згэтуль і словы: *ветхі* ‘стары, даўны’; *ветях* ‘стары месяц, месяц на ўшчэрбе 4-й квадры’; *вечнасьць* ‘даўнасьць, як можна мыслю сягнуць’⁸⁸.

„Гэтак першапачатны карэнь «віт», «вет», які выражаў наагул мову, з часам пачаў азначаць мову натхнёную, прыгожую, вешчую. Дзеля таго, што ня кожны чалавек абладае патрэбнай здольнасьцю, жыццёвай практыкай і грамадзкімі правамі – для выяўленьня сваіх мысляў, то паняцце заключанае ў павыжшым карані было перанесена на клясу грамадзян, якія адпавядалі ўсім павыжшым варункам; гэта былі правядыры і абаронцы сваіх плямён, і, вось, «віцязь» набірае значэння ваяра, які перамагае ворагаў, наагул пераможцу, рыцара; урэшце – старшыню, старца. Гэтак с першапачатковага зерняці «віт», «вет» вынесенага славянамі з праарыйскай калыбкі, з бегам часу вырасла аграмаднае дрэва з многімі галінамі і веткамі”⁸⁹.

Беларускі эміграцыйны часопіс „Рада Кругу” прапануе слова *віцязь* як найбольш адпаведнае ў беларускай мове для перадачы значэння слова *скаўт*. У публікацыі *Да назову „скаўт” і „скаўтынг” – заўвагі*⁹⁰ часопіс паведамляе, што скаўцкі рух быў створаны выхаваўцам моладзі Бадэнам Паўэлем у часе Бурскай вайны ў Паўдзённай Афрыцы гэта значыць, у ваенных умовах, калі моладзь была выкарыстаная ім да ваенных патрэбаў. Ангельскае слова *скаўт* (*scout*) у перакладзе на беларускую мову значыць *выведнік*. Гэты назоў быў

⁸⁸ Л. А., *Аб караню „віт”, „вет” і выводных словах і паняццях*, у: „Крывіч”, № 12, Каўнас 1927, с. 108-109.

⁸⁹ Тамсама, с. 109.

⁹⁰ V. Panucevič, *Da nazovu „skaut” i „skautynh” – zaŭvahi*, у: „Rada Kruhu”, № 1, Чыкага, ліпень 1951, с. 4-7.

утрыманы ў ангельскай мове й пасыла сканчэньня ваенных падзеяў ды існуе па сёньняшні дзень як назоў руху моладзі, мэты дзейнасьці якога значна шырэйшыя, чым толькі дапаможная вайсковая служба. Бадэн Паўэль дзеля гістарычнай традыцыі не зьмяніў гэтага назову, стварыўшы пазьней асновы сусьветнага руху моладзі.

„Kali adnak skaŭcki ruch pieraniošsia ū inšyja krainy, dzie nia-
viedamaja była anhielskaja mova, nazoŭ hety napatkaŭ adrazu nie-
abchodnaś jaho źmieny, bo ū čužoj movie staŭsia pustym hukam. A
viedama, kažny nazoŭ, a tym bolš vychavaŭčaj arhanizacyi, musić
być zrazumieły dla kažnaha, abasnavany na sobskich ģistoryčnych
tradycyjach, musić być pryčialhalnym dla moładzi dy vyražać idealo-
hiju arhanizacyi. Sprava hetaja akazašasia ū praktycy niezvyčajna
ciažkaj i nia ūsim čužym movam udašasia jaje pašplachova ražviazać.
Rasiejcy ūviali dasłoŭny pierakład «scout» – «raźviedčyk», «raźviedčy-
ca», «Sojuz russkich razviedčykov». Niemcy – «Pfadfinder» – šukalnik
šćiežki, – biaručy za asnovu adnu z halinaŭ skaŭckaha vyškaleńnia,
što moža być i abahulniena i da ūsioj skaŭckaj dziejnaści, jak «šu-
kalnik najlepšaj šćiežki» va ūsich napramkach tak sobskaha jak i
nacyjanalna-hramadzkaaha žyćcia. Palaki pryniali nazoŭ «harcerz»,
«harcerka», «harcerstvo» ad slova «harcovać», «harce», što abaznačaje
«vialikuju hulniu» i hetym vyražaje asnoŭuju skaŭckuju metodu
vychavańnia – praz hulniu. Ūkraiŭcy nazvali svoj skaŭčyŭnh
«plastam», skaŭta «plastunom» («plastunkaj»), što maje vyražać
staryja kazackija tradycyi baračby za svabodu (par. «Plastuny» J.
Kucharenka); čechi skaŭtaŭ nazvali «junakami» (Junak), finy –
«partioipoikajarjesto», hreki – «proskopon», italjancy – «esploratores»,
narvehi – «speidrgutt» i h. d.»⁹¹

Беларусы ў 1928 годзе спрабавалі замяніць слова *скаўт* назовам *гайсак*. Гэтае слова сустракаецца ў заяве ўладзіслава Казлоўскага да польскіх уладаў у справе атрымання дазволу на беларускі скаўтынг. Аднак гэты назоў не ўтрымаўся й ня быў агульна прыняты. Справа ў тым, што слова *гайсак* гэта прыблізны пераклад польскага *harcerz*, ад слова *гайсавань* «бегаць, гуляць» і не адпавядае ні гістарычным беларускім традыцыям, ні істотным мэтам скаўтыngu, ні псыхіцы беларускага народу, які крытычна ставіцца да *гайсаванья*, гэта значыць да бязмэтнае гульні. Утрымаўся дасюль чужы назоў *скаўт*, які для людзей застаецца пустым гукам, і таму скаўцкі рух для народу зьяўляецца незразумелым. Значыць, трэба назоў зьмяніць – падкрэсьліваецца на старонках „Рады Кругу”⁹².

⁹¹ Тамсама, с. 4.

⁹² Тамсама, с. 4-5.

Гэтакага становішча прытрымліваўся Першы Скаўцкі Зьезд у Нямецчыне ў 1947 годзе. Пасьля доўгіх пошукаў і гістарычных студыяў Вацлаў Пануцэвіч выбраў назоў *віцязь*, *Згуртаваньне Беларускіх Віцязяў*.

„Na pieršy pohlad hučyc hetaje slova dla zvyčajnaha čalavieka niezrozumieła jak i «skaŭt». Adnak jano jošč našaje, sioŭnnia zabytaje, poŭnaje historyčnaha źmiestu. Sustreć jaho možna siaŭnnia ũ niekatorych hieahrafičnych nazovach i imionach (prozviščach): Viciabsk, Vičba, Śviciaž, Viacičy, Vit, Vitka, Vitoŭščyna, Vitaŭt, Vitkoŭski, Vityčy, Vituničy, Vicień, Vitkun i inš.

Što abaznačaŭe hetaje slova, jaki jahony historyčny źmiest? U starŭja časy slova hetaje raspaŭsiudžanaje bylo va ũsich sŭlavianskich plamionach i pachodzić ad «vit», što značyc «vaładar». Viedamy haloŭny boh u Arkonie, stalicy sŭlavianaŭ na vostravie Ruhii, nazyvaŭsia Śvietavit – vaładar śvietu, jakomu navat žychary Danii ślali padarki, a niamiecki letapisiec Helmond apaviadaŭe, što navat pašla ũviadzieŭnnia chryścijanstva Śvietavit daľej byŭ pavažany jak śv. Vit. Dacki letapisiec Saxo Gramaticus uspaminaje, što na hetym vostravie ludzi pavažali Rugvita albo Ranvita (žychary Ruhii nazyvalisia Rany) – vaładara Ranaŭ – boha vajny; Pravavita – vaładara prava, Turvita – vaładara siły. (...)

Nazoŭ «vit» adnosiŭsia nia tolki da bahoŭ, ale i da panujučych kniazioŭ, jak da vaładaroŭ. Astatkami jaho jošč «vici», «vič», slova pierachavaŭšajesia pa sioŭnnia, što abaznačała vaładarski nakaz da vajennaha pachodu. (...)

«Viciaziami» nazyvalisia voi (rycary), prynaležnyja da družyny vita, dobra ũzbrojenyja i vyškalenyja – haloŭnaja zbrojnaja siła ũ časie vajennych pachodaŭ i achova krainy. Z časam tvaryli jany panujučuju vierchavinu ũ narodzie»⁹³.

Галавой сям’і зьяўляецца гаспадар. Слова *гаспадар* мае ў сваёй аснове карань *даць* і першапачаткова служыла дзеля азначэння карміцеля, які зваўся *спадавец*, *спадацель*, *спадар*, *аспадар* і ўрэшце *гаспадар*. Маём іншыя падобнага тыпу словаўтварэнні: *валадар* ад *валодаць*, *судар* ад *судзіць*, *дудар* ад *дудзець*. Слова *гаспадар* вядомае ўсім славянскім мовам. Даўней выкарыстоўвалася яно шырэі. Атаесамліваючы нацыю зь сям’ёю, прашчурны эпітэтам *гаспадар* надзялялі свайго князя, а дзяржаву называлі *гаспадарствам*, напрыклад, у *Летапісцы* чытаем: *...господар король его милость и великий князь Жыкгимонтъ Августъ рачыль намовляти съ паны радами ихъ милостью*.

⁹³ Тамсама, с. 5-6.

Слова *гаспадар* выкарыстоўвалася таксама як велічальна-пашанотны эпітэт пры звароце да Бога, напрыклад, у *Аль-Кітабе* чытаем: *Божэ Спадару, јестэм с пяску створаныј і знову ў пясок пјду і пяском буду аберненыј*.

Слаўны, добры гаспадар – гэта таксама звычайны велічальны зварот у беларускіх абрадавых велікодных і калядных песнях.

З гэтага відаць, што: словы *гаспадар, аспадар, спадар* адназначныя; слова *гаспадар* гэтак жа пашыранае ў народзе, як і ў гістарычнай беларускай пісьмовасьці; яно, як ветлівы зварот, зусім адназначнае з цяперашнім расейскім *господин*, польскім *pan* ці нямецкім *Herr* – адзначаецца на старонках „Крывіча”⁹⁴. Цяпер у формё ветлівага звароту часьцей ужываецца карацейшая вэрсія слова *гаспадар*, а менавіта – *спадар*.

Ян Станкевіч задумоўваецца на старонках часопіса „Веда” над розьніцамі ў значэньні словаў *родзіч* і *суродзіч*. У старабеларускай мове было толькі слова *родзіч*. Яно адпавядае расейскаму *земляк*, польскаму *ziomek, rodak*. *Суродзіч* адказвае расейскаму *соотечественник*, польскаму *współrodak*. Наогул звычайна ўжываецца слова *родзіч* і толькі тады, калі мы хочам падкрэсьліць нашую блізкасьць з *родзіцамі*, скажам *суродзіч*. Падобным чынам ужываюцца словы: *вернік – сувернік, грамадзянін – суграмадзянін* і інш.⁹⁵

Часопіс „Незалежнік” разглядае шматзначнасьць дзеяслова *рынуць – урынуць*⁹⁶. Мае ён некалькі значэньняў, пацьверджаных слоўнікамі Івана Насовіча й Мікалая Шатэрніка: ‘кінуць з прыкрасьці’ – *Рынуў ложку на зем; кінучь, пакінучь* – *На каго ты рынуў хату, дзеці*; ‘пусьціць у каго чым-небудзь’ – *Рынь у яго каменем*; пераноснае – *Рынуў слаўцом, як пярцом*; ‘кінуцца’ – *Рынуў галавою воб зямлю*; іранічнае ‘шмат даць’ – *Урынула грош убогаму, якая шчодрая паня*; ‘змусіць прыняць што супраць волі’ – *Чорную работу і мне ўрынулі ў рукі*.

1.8. Фразэалёгія

Прыказкам у беларускай мове было прысьвечана некалькі публікацыяў на старонках „Бацькаўшчыны”. У артыкуле *Аб прыказ-*

⁹⁴ О. І. (крыптонім Вацлава Ластоўскага), *Аб слове „гаспадар”*, у: „Крывіч”, № 12, Каўнас 1927, с. 110-111.

⁹⁵ *Из зборкі пазнаньня беларускае мовы 12 красавіка 1952 г.*, у: „Веда”, № 4 (9), Нью-Ёрк, красавік 1952, с. 115-116.

⁹⁶ *Куточак мовы*, у: „Незалежнік”, № 3, Нью-Ёрк, чэрвень 1966, с. 8.

ках, свіннях і да гэтага падобным⁹⁷ аналізуецца прыказка *Абы толькі была лужына, а свіння знойдзеца*. Выкарыстоўваючы факт, што ў той час у Савецкім Саюзе паявіліся праблемы зь мясам у сувязі са змяншэннем свінога пагалоўя, аўтар публікацыі парафразуе гэтую прыказку наступным чынам: *Як прышло камуністычнае безгалоўе, зьменшылася свіное пагалоўе*.

Чарговая публікацыя аб прыказках пад назовам *І б'юць, і плакаць не даюць*⁹⁸ гэта рэцэнзія на зборнік *Беларускія народныя прыказкі і прымаўкі*, падрыхтаваны да друку Фёдарам Янкоўскім, зрэдагаваны Міхаілам Суднікам і выдадзены Акадэміяй Навук БССР. На шаснаццаці з паловаю друкаваных аркушах зьмешчана агулам больш за пяць з паловаю тысяч прыказак, прымавак і ўстойлівых зваротаў, якія былі пададзены не ў альфавітным парадку, але ў пляне тэматычнага прынцыпу сыстэматызацыі, гэта значыць у пляне ідэйна-палітычнага, сацыяльнага зместу прыказак і прымавак. У сувязі з гэтым прыказкі былі падзелены на дзве часткі. У першую частку – *Дарэвалюцыйныя прыказкі і прымаўкі ўваходзяць наступныя падраздзелы, пададзеныя – як адзначаецца на старонках „Бацькаўшчыны” – згодна з савецкім манерам: Сацыяльная няроўнасць і несправядлівасць у мінулым, узаемаадносіны паміж багатымі і беднымі; Былыя законы і суд; Узаемаадносіны паміж працоўнымі і прыслужнікамі царызму і магнатаў; Рэлігія і яе сутнасць; Рэлігійныя прыслужнікі; Радзіма, патрыятызм; Падхалімства, махлярства, крывадушша, хітрасць, няўдзячнасць, самалюбства, недаверлівасць, індывідуалізм. У другую частку – *Новыя прыказкі і прымаўкі ўваходзяць падраздзелы: Камуністычная партыя; Вялікі Ленін; Кастрычніцкая рэвалюцыя; Грамадзянская вайна; Савецкая айчына; Новае жыццё; Калектывізацыя, калгасная праца; Вялікая Айчынная вайна; Супраць падпальшчыкаў вайны, ворагаў савецкай радзімы і гэтак далей*.*

Аўтар рэцэнзіі звяртае ўвагу на тое, што ў камуністычны час жыхары, выкарыстоўваючы старыя прыказкі, часта ўкладалі ў іх новы змест:

„Пэўна-ж што, савецкі чалавек, прыгадваючы прымаўку *Кабы панскія парадкі, дык і самі былі-б гладкі* мае на ўвазе не паноў-абшарнікаў, не магнатаў мінулага, а савецкія парадкі, савецкага пана-камуністага; у прыказку *Круцель на круцэлі едзе й кру-*

⁹⁷ П. С., *Аб прыказках, свіннях і да гэтага падобным*, у: „Бацькаўшчына”, № 27 (39), Мюнхэн, 1 ліпеня 1957, с. 4.

⁹⁸ У. Д. (крыптонім Уладзімера Дудзіцкага – сапр. Уладзімер Гуцька), *І б'юць, і плакаць не даюць*, у: „Бацькаўшчына”, № 46 (380), Мюнхэн, 17 лістапада 1957, с. 2.

цялём паганяе ўкладаецца змест савецкага круцельства-шальмоўства; прыказкі *Бяда на бядзе ядзе, бядою паганяе, Жар гарыць, вада кіпіць, толькі няма чаго варыць* – выказваюць бяду-гора, выкліканую беднасьцю й бяспраўнасьцю савецкага працоўнага чалавека; прыгадваючы прыказку *Паны грызуцца, а ў мужыкоў чубы трасуцца*, чалавек мае на ўвазе змест новае, створанае на ейны кшталт прыказкі *У Маскве грызуцца, а ў людзей ногі трасуцца*; прымаўкаю *Бяз Бога ні да парога* выказваецца рэакцыя народу на палітыку камуністычнага бязбожніцтва, адмаўленьне «ўсемагутнасьці» й «мудрасьці» камуністычнай партыі й г.д.⁹⁹

Уладзімер Дудзіцкі заўважае, што большыня дарэвалюцыйных прыказак і прымавак вельмі добра ілюструе бальшавіцкую няволю ў Беларусі, напрыклад: *Аднаму льецца, а другому нават ня капае; Для халуя й ката адна падрыхтавана плата; І недаступіў – б'юць, і пераступіў – б'юць; Каторы конь цягне, таго й паганяюць; Ня п'ём, не гуляем, а нічога ня маем; Прымусовая работа самая цяжкая; Сыты галоднаму не спрагадае; Ядзім хлеб траякі: чорны, белы й ніякі.*

Другая частка зборніка *Новыя прыказкі й прымаўкі* – па словах аўтара рэцэнзіі – ня мае нічога супольнага з народнай творчасьцю. Гэта так званыя новыя прыказкі й прымаўкі – гэта бальшавіцкія лезунгі кшталту: *Ад ленінскай навукі мацнеюць розум і рукі.* Аўтар рэцэнзіі парафразуе яе наступным чынам: *Ад ленінскай навукі сохнуць розум і рукі.* Згодна з гэтым прынцыпам, у публікацыі прыводзіцца цэлы шэраг прыказак і прымавак: *Бальшавіку, як і чорту, нічым не дагодзіш; Масква плачу ня верыць, а людзі Маскве; На калгасным полі ні хлеба, ні волі; У калгасным засеку – ні мышы, ні чалавеку; Царкву зачынлі, каб у турме маліліся; Чалавек любіць партыю, як кот сабаку; Ад ленінскага завету гора цэламу сьвету; Баіцца, як камуніст крыжа і гэтак далей.*

Але-ж будзе й на нашай вуліцы кірмаш – верыць аўтар рэцэнзіі Беларускіх народных прыказак і прымавак.

1.9. Уласныя назовы

1.9.1. Імёны людзей

У летапісах, а часткова і ў этнаграфіі захаваліся інфармацыі аб пастрыжынах і перамене імёнаў пры пераходзе з аднаго ўзросту ў

⁹⁹ Тамсама.

другі¹⁰⁰. Як піша Вацлаў Ластоўскі, пастрыжыны адбываліся тры разы: на 8-м годзе жыцця, калі сын з-пад апекі маці ўваходзіў пад апеку бацькі; на 18-19-м годзе перад жаніцьбай; і прыблізна на 40-м годзе, калі жаніў свайго сына¹⁰¹.

З пастрыжынамі звязаныя змены ў гучанні імёнаў, таму што маці падбіраюць самыя ласкавыя формы імёнаў сваім дзецям: *Антон* будзе *Анцікам*, *Юры* – *Юрцікам*, *Міхайла* – *Місям* ці *Міхцікам*, *Гаўрыла* – *Гаўрыкам* і гэтак далей. Калі хлапец ставаўся мужчынам і пачынаў ездзіць у поле, пераставалі яго называць *Анцікам*, *Петрыкам* ці *Юрцікам*. У той час больш адпаведнымі імёнамі станавіліся – *Антук*, *Пятрук*, *Юрка*. Калі хлапец станавіўся кавалерам і пачынаў хадзіць на вечарынкi, дык у дзявочай кампаніі такія формы як *Антук* ці *Пятрук* трактаваліся як неадпаведныя, і маладыя людзі паміж сабою замянялі *Антukoў* на *Анатoляў*, *Петруkoў* на *Петрусёў*, *Юркаў* на *Юрасёў*. Урэшце надыходзіў час жаніцьбы і разам з гэтым чарговая змена формы імёнаў: *Аркасю*, *Ігнасю*, *Кастусю*, *Місю* трэба было пераўтварыцца ў *Аркада*, *Ігната*, *Міхайлу*, *Кастуша*¹⁰².

„Але час ідзе. Падрасьлі дзеці *Міхайла*, *Ігнат* і *Пятро* ажаніў сына. Нявестка, прышоўшы ў новую хату, стараецца быць да ўсіх ветлівай, уважлівай, а ў першы чарод да бацькоў мужа, і, вось, *Аўгей* становіцца *Аўгіяшом*, *Астap* – *Асташом*, *Баўтрамей* – *Бутрымам*, *Грыгор* – *Грынём* і ня толькі ў сваёй сям’і, але і ў суседзяў”¹⁰³.

Такая градацыя – піша В. Ластоўскі – адбываецца і з жаночымі імёнамі, адпаведна да ўзросту і грамадзкага становішча.

Аднак гэтае багацце беларускай мовы – па словах Ластоўскага – паддалася нівэлюючаму чужому ўплыву. Першымі прызнакамі зменаў сталася ўжываньне жаночага фарманту **-ка** ў мужчынскіх дэмінітыўных імёнах, як: *Янка*, *Генка*, *Стаська*. Раней, як паказвае гістарычная літаратура, выступалі формы *Янусь*, *Генюсь*, *Стасік*, альбо *Янцісь*, *Генцісь*. Часта выкарыстоўваліся таксама формы мужчынскіх імёнаў з націсным канчаткам **-о**: *Янко*, *Станько*, *Грынько*.

Усе гэтыя формы апраўданыя – адзначае В. Ластоўскі. У грамадзянаў узнікае пачуцьцё адсутнасьці лёгкікі, калі старых людзей на-

¹⁰⁰ Власт (псэўданім Вацлава Ластоўскага), *Крыўска-Беларускі Іменнік*, у: „Крывіч”, № 6, Каўнас 1923, с. 34-43.

¹⁰¹ Тамсама, с. 35.

¹⁰² Тамсама, с. 34-35.

¹⁰³ Тамсама, с. 35.

зываюць *Алесь, Кастусь, Юстусь*, а маладых хлапцоў – *Альгерд, Антон, Тумаи*.

Вацпаў Ластоўскі ў *Крыўска-Беларускім Іменніку* прывёў усе формы для 219 беларускіх мужчынскіх і жаночых імёнаў. Найбольшую колькасць складаюць дэмінітыўныя формы. Сярод ласкальных фармантаў выкарыстоўваліся такія, як: **-ась** (*Гарась*), **-асючок** (*Стасючок*), **-ік** (*Аўрык*), **-ісь** (*Кузьмісь*), **-ічак** (*Юзічак*), **-ка** (*Яхімка*), **-ок** (*Васілёк*), **-ось** (*Хвядось*), **-очак** (*Міхасёчак*), **-ук** (*Вінчук*), **-усь** (*Валодусь*), **-чык** (*Івашчык*), **-эсь** (*Луцэсь*); **-іська** (*Марыська*), **-іся** (*Магдзіся*), **-ка** (*Юлька*), **-уня** (*Аўгуня*), **-уся** (*Варуся*), **-ута** (*Аксюта*), **-ця** (*Польця*)...¹⁰⁴

Варта працываць некалькі прыкладаў розных формаў жаночых імёнаў:

Агафія – Агаська, Гапка, Гася, Агата;

Анастасія – Наська, Настка, Настуся, Наста;

Анна – Аncia, Анка, Ганка, Гануся, Гануля, Ганна;

Барвара – Варця, Варка, Варуся, Барціся, Барбара;

Элена – Альця, Аліся, Алена, Гальця, Галька, Гальшыка, Галя,

Гэля, Гэлена.

Беларускім імёнам і прозьвішчам вялікую публікацыю прысьвяціў Ян Станкевіч. Складаецца яна з дзвюх частак: характарыстыкі імёнаў у дахрысьціянскі час і хрысьціянскі¹⁰⁵.

Імёны беларускага народу ў дахрысьціянскі пэрыяд аўтар падыляе на дзве вялікія групы.

Адну складаюць назовы зьвяроў (*Дзік, Ліс, Мядзьведзь, Воўк*), птушак (*Арол, Бусел, Зяюля, Ластаўка*), статку (*Бык, Казёл, Вол*), расьлінаў (*Хмель, Дуб, Клён, Краска, Ляшчына*), рэчаў (*Скарына, Дзежа*). Надаючы сваім дзецям тыя ці іншыя імёны, бацькі зычылі, каб сын быў дужы як мядзьведзь, хітры як ліс, адважны як арол, цьвёрды як дуб; каб дачка была прыгожая як краска, крамяная як скарынка. З прыняцьцем хрысьціянства такія імёны перасталі ўжывацца ў якасьці імёнаў, але сталі мянушкамі ды з часам пераўтварыліся ў прозьвішчы (*Валовіч, Бычкоўскі, Дубовік* і іншыя).

Другую групу імёнаў дахрысьціянскага пэрыяду складаюць імёны, утвораныя зь дзвюх частак: другой часткай было слова *слава* (*слаў* для мужчынскага роду), а першая частка паказвала, якой славы

¹⁰⁴ Тамсама, с. 37-43.

¹⁰⁵ Ян Станкевіч, *Хрышчоныя імёны вялікалітоўскія (беларускія)*, у: „Запісы”, кн. 2, Нью-Ёрк 1963, с. 95-127.

зычылі дзіцяці (*Зьвініслава, Прадслава, Расьціслава; Усяслаў, Вячаслаў, Расьціслаў*). У гэтую групу ўваходзілі таксама словы з другой часткай *мер* (*Казімер, Валадзімер*). Гэтыя імёны захаваліся й пасья прыняцця хрысьціянства¹⁰⁶.

З прыняццем хрысьціянства паявіліся імёны грэцкія ды ўсходнія, асабліва габрэйскія, але крыху зьмененыя грэкамі. Прышлі яны ў Беларусь праз пасярэдніцтва старабаўгарскае мовы ды ў некаторай ступені зьмененыя ў ёй. Разам з паяўленьнем хрысьціянства заходняга абраду прышлі таксама імёны з лацінскай мовы ды, у меншай ступені, зь іншых заходніх моваў.

Розьніцы паміж імёнамі грэцкімі, перанятымі праз старабаўгарскую мову, і мёнамі грэцкімі, але перанятымі праз лацінскую мову, зводзяцца да наступных рысаў:

- замест старабаўгарскага **і** выступае лацінскае **е** (*Ісус – Езус*),
- замест старабаўгарскага **с** – лацінскае **з** (*Пратас – Пратаз*),
- замест старабаўгарскай **фіты**, якая вымаўлялася як гук **ф**, што на беларускіх землях пераходзіў у **х**, **хв**, альбо **п**, выступала лацінскае **тх**, вымаўлянае як **т** (*Хведар, Апанас – Тодар, Апаназы*),
- замест старабаўгарскага **в** – лацінскае **б** (*Васіль – Базыль*),
- замест старабаўгарскага **к** – лацінскае **ц** (*Купрыян – Цыпрыян*),
- замест старабаўгарскага зьмякчэньня зычнага перад **е**, **і** – лацінскае цвёрдае вымаўленьне (*Венямін – Банямін, Сідар – Зыдор*),
- замест баўгарскага цвёрдага **л** – лацінскае мяккае (*Фёкла>Пёкла – Тэкла*)¹⁰⁷.

Як адны, гэтак і другія формы зьяўляюцца часткай беларускае мовы й нельга ад іх адрачыся. Калі б прыняць толькі заходнюю вэрсію, чужымі сталі б такія прозьвішчы, як *Апанасовіч, Панасюк* ці *Васільнак, Васілеўскі*¹⁰⁸.

Я. Станкевіч адзначае, што ў беларускай мове, побач з формамі звычайнымі, выступаюць памяншальныя, ласкальныя (у тэрміналегіі Станкевіча – „любосныя”) і павелічальна-паважальныя.

Маюць яны своеасаблівыя суфіксы:

1. памяншальныя:

¹⁰⁶ Тамсама, с. 95-96.

¹⁰⁷ Тамсама, с. 96-97.

¹⁰⁸ Тамсама, с. 98.

- мужчынскія імёны: **-ік** (*Паўлік*), **-ут-** (*Максюта*), **-ок** (*Зьмітрок*), **-ец** (*Іванец*), **-чык** (*Іванчык*), **-ук** (*Міхалюк*), **-к-** (*Юрка*);

- жаночыя імёны: **-к-** (*Юлька*, *Тацянка*);

2. любосныя:

- мужчынскія й жаночыя імёны: **-сь**, **-усь** (*Алесь*, *Вінцусь*; *Алеся*, *Таклюся*), **-ль**, **-уль** (*Ігналь*, *Януля*; *Антоля*, *Гануля*);

- мужчынскія імёны: **-к-** (*Лявонька*);

3. павелічальна-паважальныя:

- мужчынскія імёны: **-ш**, **-уш** (*Адаш*, *Багуш*, *Януш*, *Іваш*)¹⁰⁹.

Я. Станкевіч апрацаваў *Іменьнік Вялікалітоўскі*, у якім апрацаваныя звычайнай формы імя падаюцца таксама памяншальныя, ласкавыя ды павелічальна-паважальныя, зразумела, калі такія ёсць. Прыводзяцца таксама крыніцы, адкуль імя ўзятае. Вось некалькі прыкладаў дзеля ілюстрацыі:

Агапа. Ксл. 363. Гапа. ПНЗ., 15. Агата. Ар.; Ксл. 363; Нсл., – Агафія. *Бабка Агата завойкала*. Дудзіцкі (Бацьк. № 49-50 (435-436). *Гуляй, Агата, – заўтра сьвята*. Прык. Рапан., 117. / Агапка. БГсл. Гапка. Растсл.; Ксл. 363. Агатка. Ксл.; Ар. Гапачка. *Да клеці, Гапачка, да клеці*. Север. Сур. (Шэйн. 102, 500). / Гапуля, Ксл. 363. Гапулька¹¹⁰.

Апанас. Нсл.; Ксл. 363. *За ім сьледам, як за дзедам, б'ець у бубен Апанас*. Купала – *Адвечная песня*. адг. прз. Апанасовіч. Белявічы Аш. Хванас (з адпадам А). Прышчаўск. в. Росл. П. (Дабрсл. пад „Афанасій”). Панас. Дабрсл.; Раст.-Северск.; БГсл. *У Панаса на дварэ зялёная елка*. Крапіўнае (ПНЗ, 43), адг. прз. Панасёнак. Дз. Апанас, Панас, Хванас – Афанасій / Панук. Лсл. / Панась, Панаська¹¹¹.

Ганна – Анна. Ар.; Косіч. 19; Растсл.; БГсл. / Ганя, Ганька. Ар.; Ксл. 363. Ганка. Тм. Ганначка. *Во тож табе, Яначка, увядзёнка Ганначка*. Нсл. 727 (пад „Яначка”). / Ганнуля. Ксл. 363. Гануля. Гсл. – р. Аннушка. Ганулька. *Успомне Ганульку*. Гарун – Варажба¹¹².

Наста. Ар.; Ксл. 365; БГсл. Настася. Ксл. 365, – Анастасія. *Жандару ўдалося залучыць сабе ў вагенты нейкую паненку Настасю*. Васілеўскі – *Арцём Вярэга* (Польмя, 1929, VI, 192). / Настуля. Ксл. 365. *Чаму так позна, Настуля?* Кулакоўскі – *Дабрасельцы*. Настулька – р. Настасьюшка, Настенька. Нсл. 320¹¹³.

¹⁰⁹ Тамсама, с. 100-101.

¹¹⁰ Тамсама, с. 113.

¹¹¹ Тамсама, с. 103.

¹¹² Тамсама, с. 113.

¹¹³ Тамсама, с. 115.

Станіслаў. / Станка, адг. прз. Станкевіч. / Стануль, адг. прз. Станулевіч. Равы, Гальшанск. в. Аш. Стань, адг. прз. Станевіч, Стась, Стаська, адг. прз. Стаськевіч. Стасюк. / Станіш, адг. прз. Станішэўскі (пасярэдніцтвам наз. мсц. Станішэва)¹¹⁴.

Тамаш. БГсл.; Ар., адг. прз. Тамашэвіч. Чухны Краўск. в. Аш. Тумаш. Міх. Хама. Косіч 88; ПНЗ. 15; Смл. (Даль, LXIX). Хома. Ліст 1388 г. (Карскі II-1, 433), – Фома. *Баба Еўка, дзед Тумаш паехалі на кірмаш.* Віцебшч. (у замест **а** пад уплывам вуснавога **м**). / Хомка. Нк. – Очерки, 42; Ксл. 366. *Як той Хомка няверны.* ЗСД. 304. Тамашка, адг. прз. Тамашчык¹¹⁵.

У апрацаваным *Іменніку Вялікалітоўскім* Ян Станкевіч разглядае спосаб узьнікнення некаторых імёнаў, утвораныя ад іх прозьвішчы, а таксама формы скланення імёнаў.

1.9.2. Імёны Багоў, мітэлягічных істотаў ды нябесных сьвяцілаў

Адным са старажытных беларускіх Багоў зьяўляецца Бог *Сотвар*¹¹⁶. Бог Сотвар ‘жывіцель сьвету, душа сьвету’ ня меў асобных сьвятыняў, як гэта было ва ўсёй паўночнай паганшчыне, а ахвяры атрымліваў у нядзелю. Сотвар – гэта адзін з многіх эпітэтаў сонца, якімі надзяляла яго багатая фантазія першабытнага чалавека.

Іншыя дні тыдня прысьвячаліся другім Багам; пятніца – Багіні *Прыі* (*Фрэі, Дыяне, Іштар*), а чацьвер быў днём *Пяруна*¹¹⁷.

Нараўні з Пяруном выступаў Бог *Дый* (*Дзій, Дзіў*)¹¹⁸. Вэды называюць неба словам *Д’яўс*. Гэтыя *Д’яўс* і *Дзіў*, а таксама літоўскае *Дзевас* і лацінскае *Дэус* – імёны таго самага корня. *Дзевас* і *Дэус* значаць ‘Бог’. Калісьці беларускі *Дзіў* меў такое ж значэньне, але ў хрысьціянскія часы гэтае слова было выціснутае словам *Бог*.

Характэрныя беларускія назовы маюць нябесныя сьвяцілы. Поўнач можна пазнаць па групцы зорак, якую называюць *Сіцо* альбо *Сітцо*. Вячэрнюю зорку называюць *Вячорка* й *Мілавіца*, а раннюю – *Заранка*. Гаворыцца, што вячэрняя й ранняя зоркі гэта родныя сёстры. Сем зорак у форме каляскі – гэта *Воз* альбо *Стажары*. *Млечны Шлях* называюць *Станам* і апавядаюць, што нейкае войска ў небе стаіць на варце. Тры зоркі каля *Млечнага Шляху* называюць *Прахамі*

¹¹⁴ Тамсама, с. 110.

¹¹⁵ Тамсама, с. 111.

¹¹⁶ А. Цл., *Бог Сотвар*, у: „Крывіч”, № 12, Каўнас 1927, с. 113-114.

¹¹⁷ Тамсама.

¹¹⁸ К. І., *Дзіў*, у: „Крывіч”, № 11, Каўнас 1926, с. 112.

альбо *Папрадкамі*, а яшчэ іншыя маюць свае назовы – *Гняздо*, *Асілкі* й *Каруна*¹¹⁹.

Трэба браць пад увагу, што любая мітычная істота мела па некалькі імёнаў. У беларускім фальклёры некалькі эпітэтаў дахавала мітычная істота, якая ўвасабляла постаць сьмерці й нябыту¹²⁰. Да такіх эпітэтаў належаць: *Баба-Юга* альбо папросту *Югася*, таму што прыносіць 'зіму й завеі, па-расейску *вьюги*'; *Мара*, *Сьмерць* – 'валадарка *мораку*, цемні, нябыту'; і ўрэшце – *Кастуся*, якая 'ня мела цела, а толькі адны *косьці*'. Можна параўнаць прыказку: *Баба-Юга – касьцяная нага*. Кожны з гэтых эпітэтаў акружаны ў народным фальклёры цэлым цыклем легендаў-мітаў альбо забабонаў. Падобна як страшнаму *Лесавіку* народ надаў з боязі, каб не ўгнавіць яго, эпітэт *Дабрахот*, гэтак і да эпітэту сьмерці *Кастуся* дадаў другое акрэсьленьне *Ласкавая – Ласкавая Кастуся*. Вера ў тое, што названая сваім уласным імем мітычная істота можа помсьціць, прымушала чалавека ўласныя назовы замяняць эпітэтамі, напрыклад: *агонь – сьвятло*, *цяпло*, *багач*, *багацьце*; *іскра – зьнічка*; *чорт – той*, *гэны*, *нячысьцік*. Хаця, з другога боку, эпітэт сьмерці *Ласкавая Кастуся* сьведчыць і пра тое, што сьмерць не ўспрымалася як страх і зло, але як вышэйшая ласкавасьць.

1.9.3. Назовы сьвятаў

На старонках „Крывіча” Пагашчанін разважае пра найважнейшыя сьвяты крывічоў і пра паходжаньне іх назоваў¹²¹. Год крывічоў у даўнія часы заключаў 5 урачыстых сьвятаў, 4 зь якіх прысьвечаныя сонцу:

Красьнік – сьвяткаваўся 2 лютага. У гэты дзень сучылі сьвечкі, а вечарам, пры святле сьвечак, адбываўся абрад „жаніцьбы коміна”, які бялілі, абвешвалі зеленью ды кідалі ў нанава выкрасаны й распалены агонь скваркі й косьці ад вячэры. Слова *красьнік* мае ў сваёй аснове корань *крэс* 'канец'. Вядома, што раней у Масковіі год пачынаўся з 1 сакавіка. Магчыма, што калісьці ў крывічоў год пачынаўся з *красьніка*, дык тады *красьнік* быў *крэсам* – канцом альбо пачаткам году, сьвятам, якое прысьвечалася сонцу¹²².

¹¹⁹ Андрэй Красьневіч, *Крывічанскія назовы гвёзд*, тамсама.

¹²⁰ С. Т., *Эпітэт сьмерці „Кастуся”*, тамсама, с. 107.

¹²¹ Пагашчанін (псэўданім Вацлава Ластоўскага), *Крывічанскія Дзяды*, у: „Крывіч”, № 12, Каўнас 1927, с. 66-69.

¹²² Тамсама, с. 66-67.

Вялікдзень – паводле агульных прыкметаў, таксама сьвята сонца, але пры гэтым адначасова й сьвята сярэдняга, пра што сьведчаць два моманты: першы – хадзьба валачобнікаў, якія, ходзячы ад хаты да хаты, сьпявалі валачобныя песьні, распавядаючы аб працы гаспадара на зямлі; другі – стаўляньне на стол засеянай у якой-небудзь пасудзіне збожжавай руні.

Купальне – таксама сьвята сонца, але адначасова й дзень ачышчэньня. Продкі ачышчэньне прыпісвалі дзьвюм стыхіям: агню й вадзе, і таму ў гэтае сьвята *купаліся*, ақуналіся ў вадзі й пераскоквалі цераз агонь.

Каляды – гэта чарговае сьвята, прысьвечанае сонцу, аднак у асноўным праяўлялася ў ім пашана *каледзі* ‘сьцюжы, зімы’, калі ўсё кругом мерзла, *калее*, замірае.

Дзяды – гэтае сьвята ня звязвалася з сонечным культам і прыпадала на восень, на 1 дзень лістапада. З часам пачалі паяўляцца Дзяды і ў іншую пару году: веснавія – *Наўскі Вялікдзень* і асення – *Вялікія Дзяды*. Царква, з аднаго боку, падтрымоўвала ў народзе культ продкаў, але з другога – старалася заціраць паганскія традыцыі, заводзячы памінальныя дні пасья кожнага важнейшага сьвята. У сувязі з гэтым паявіліся *Троіцкія Дзяды*, *Масленицкія Дзяды* ды іншыя, якія не звязаныя з традыцыйным паганскім культам продкаў. *Наўскі Вялікдзень* прысьвечанае толькі *наўцам* ‘новапамерлым бацькам, братам, сёстрам, дзецям’, а *Вялікія Дзяды* прысьвечанае цэламу роду. Раней абходзіліся яны не паасобнымі сем’ямі, але цэлымі родамі, у доме найбагацейшай з роду сям’і¹²³.

Да гэтай інфармацыі Вацлава Ластоўскага варта дадаць толькі тое, што на беларускіх землях *дзедам* называлі кожнага памерлага, незалежна ад колькасці пражытых ім гадоў, значыць: і старога чалавека, і немаўля.

Шмат увагі назовам беларускіх сьвятаў удзяляе таксама айцец Леў Гарошка¹²⁴. Па ягоных словах, беларуская рэлігійная тэрміналогія, падобным чынам як і гэтка ж тэрміналогія іншых народаў, мае на сабе выразны адпачатак свайго першапачатку з дадаткам суседне-нацыянальных уплываў.

„Таму, што беларусы ёсць двох абрадаў і перажывалі на сабе дзьве рэлігійна-дэнацыяналізацыйныя тэндэнцыі, дык сёння мы

¹²³ Тамсама, с. 67.

¹²⁴ а. Л. Гарошка, *Прычынкі да беларускае рэлігійнае тэрміналогіі*, у: „Божым Шляхам”, № 6 (9), Парыж 1948, с. 10-11.

стаімо перад фактам, што беларусы ўсходняга абраду карыстаюцца пераважна грэцкаю тэрміналогіяю з расейскімі да-мешкамі, а беларусы лацінскага абраду – лацінскаю з польскімі дадаткамі”¹²⁵.

Тым ня менш, незалежна ад названых уплываў, ёсць і свае-асаблівая беларуская тэрміналогія. Айцец Леў Гарошка прыводзіць шэраг беларускіх назоваў сьвятаў, падаючы больш вядомыя звароты з кароткімі заўвагамі:

Багач (Багатнік) – гэта назоў сьвята *Нараджэньня Прачыстае Дзевы Марыі* (8 верасня), называецца яшчэ *Малой Прачыстай: Прыішоў Багач, кідай рагач, бяры сьвяеньку й сей памаленьку*. Назоў, відаць, суадносіцца з асеньнім багацьцем: *Увосень багаты й верабей*.

Вадохрышча – хрышчэньне Ісуса Хрыста (1 чэрвеня). Назоў гэты ўтвораны не ад абраду асьвячэньня вады, але хутчэй ад зьместу са-мога сьвята – хрышчэньня Хрыста ў вадзе Ярдану.

Вялікдзень – назоў утвораны на аснове беларускае легенды аб тым, што ў дзень уваскрэсьня Хрыста сонца з радасьці стаяла два дні на ўсходзе, два дні на поўдні й два дні на захадзе, утвараючы та-кім чынам адзін вялікі дзень.

Галаварэзы – Сьценіян, Галавасячэньне сьв. Івана Хрысьціце-ля (29 жніўня).

Дзевятнік (Дзевятуха) – сьвята Найсьвяцейшае Эўхарыстыі (лацінскае *Божжа Цела*), якое сьвяткуецца ў чацьвер па нядзелі *Ўсіх Сьвятых* (так называецца ва ўсходнім абрадзе першая нядзеля пасля *Сёмухі*). Гэты чацьвер заўсёды ёсць на дзевятым тыдні пасля *Вялі-кадня*, адкуль і паходзіць назоў.

Каляды – Ёсць некалькі здагадкаў аб утварэньні гэтага слова: альбо яно паходзіць ад старарымскіх *Календаў*, альбо ад легендарнае багіні *Каляды*, жонкі Пяруна. Ня выключана, што ў аснове ляжыць звычайнае слова *кола* – сонечнае ці нейкага нябеснага возу.

Купала – сьвята *Нараджэньня Івана Хрысьціцеля* (24 чэрвеня). Слова ўтворанае не ад нейкае невядомае мітычнае постаці, але ад хрышчэньня-купаньня ў адмысловых купелях.

Сёмуха – назоў паходзіць ад таго, што сьвяткуецца на сёмым тыдні пасля *Вялікадня*.

¹²⁵ Тамсама, с. 10.

1.9.4. Напісаньне беларускіх назоваў у замежных мовах

А. Напісаньне назову *Беларусь*

Беларускія эміграцыйныя дасьледнікі клапаціліся пра як найлепшае адлюстраваньне назову Беларусь у чужых мовах, асабліва ў ангельскай. У 50-х гадох ХХ стагодзьдзя ў карыстаньні знаходзіліся 4 вэрсіі: *White Russia*, *Whiteruthenia*, *Byelorussia*, *Byeloruthenia*.

Гэтакая неаднароднасьць тэрміналёгіі ня толькі нявыгадная, але й шкодная – уважае Сымон Брага. У менш азнаёленага чытача можа паявіцца ўражаньне, што рэч ідзе пра нейкія розныя народы ці этнічныя групы. У сувязі з гэтым перад аўтарамі, якія займаюцца беларускай тэматыкай, узнікае пытаньне, які назоў найбольш мэтазгодна выкарыстоўваць? Каб накіраваць іншанацыянальных аўтараў на адзін з гэтых тэрмінаў, варта раней дасягнуць аднароднасьці сярод самой беларускай эміграцыі – падкрэсьлівае С. Брага. Слова Беларусь складаецца з двух словаў: Белая Русь – менавіта Русь, а не Расея, і таму назовы *White Russia* ці *Byelorussia* неадпаведныя, бо іх значэньне – Белая Расея, а не Беларусь.

Калі прыгледзецца дакладней да захаваных запісаў, дык відаць, што яшчэ з часоў сярэднявечча ў заходнеэўрапейскім пісьменстве паўстала лацінізаваная форма перадачы слова Русь – *Ruthenia*. Хадкевічы, Валовічы, Сапегі, Скарына падчас свае навукі ў Заходняй Эўропе акрэсьлівалі сваю нацыянальнасьць словам *рутэнус* уперамешку з другім словам – *літванус*, якое ў той час мела, відаць, больш характар дзяржаўнай прыналежнасьці. Таму чужамоўны тэрмін *Whiteruthenia* найбольш дакладна перадае назоў Беларусь – падкрэсьлівае С. Брага¹²⁶.

Вітаўт Тумаш заўважае, што тэрмінам *Whiteruthenia* карысталіся раней і Інстытут Беларускай Культуры, і Беларускае Акадэмія Навук у Менску, і Ўрад ды Рада Беларускай Народнай Рэспублікі ў сваёй міжнароднай дыпляматычнай акцыі пасля Першай Сусьветнай вайны¹²⁷.

А. Дунін¹²⁸, які прааналізаваў працы дзвюх беларускіх навуковых установаў у Горках: Навуковага Таварыства па вывучэньні Беларусі Інстытуту Беларускае Культуры ды Беларускай Дзяржаўнай Ака-

¹²⁶ С. Брага (псэўданім Вітаўта Тумаша), *Whiteruthenia ці Byelorussia?*, у: „Бацькаўшчына”, №№ 21-22 (152-153), Мюнхэн, 31 сьнежня 1953, с. 5-6.

¹²⁷ *Хроніка*, у: „Запісы”, № 2, Нью-Ёрк 1953, с. 125-126.

¹²⁸ Др А. Дунін, *Да пытання WHITERUTHENIA ці BYELORUSSIA*, у: „Запісы”, № 1 (5), Нью-Ёрк 1954, с. 44-48.

дэмі Сельскае Гаспадаркі ў Горках, якія рэзюмэ друкавалі ў асноўным у нямецкай мове, адзначае, што толькі ў двух першых тамах „Запіскаў” ужываўся тэрмін *Weissrusland*, пазьней толькі *Weissruthenia*¹²⁹.

Зьмена ў перадачы беларускага нацыянальнага назву на нямецкай мове заўважылася ў 1928 годзе. У V томе часопіса „Працы” паявілася азначэньне *Belarussische Kultur* замест *Weissruthenische*. У 1930 годзе назіраецца падпарадкаваньне расейскім правілам; тады зьнікае назоў з *Ruthenia*, ягонае месца заступае тэрмін *Weissrussischen*¹³⁰.

Даць адказ на пытаньне, якім ангельскім тэрмінам найлепш перадаваць тэрмін *Беларусь*, стараецца таксама Нікаляс Вакар. Прыходзіць ён да высновы, што найбольш адпаведным зьяўляецца *Belorussia*. На яго думку, гэты тэрмін дазволіць пазьбегнуць блытаніны беларусаў зь белымі расейцамі¹³¹.

У ацэнцы часопіса „Аб’яднаньне”, пераклады ўласных назоваў зьяўляюцца недапушчальнымі, як, напрыклад, напісаньне назву Беларусь па-ангельску *Whiteruthenia*. Аўтары задумоўваюцца, як гэта было б, калі б, напрыклад, беларусы-ангельскую мясцовасьць *Black Wood* назвалі Чорным Борам, а *Old Ways* Старымі Дарогамі¹³².

Б. Напісаньне прозьвішчаў ды ўласных назоваў населеных пунктаў

Янка Запруднік задумоўваецца над правапісам беларускіх прозьвішчаў у іншых мовах. У артыкуле *Транскрыпцыя беларускіх назоваў і прозьвішчаў*¹³³ аўтар цьвердзіць, што, каб пазьбегнуць скажэньняў у вымаўленьні беларускіх прозьвішчаў, трэба беларускія назовы пісаць беларускай лацінкай.

Прынып фанэтычнае транскрыпцыі добры тым, што ён перадае, прынамсі часткова, гукавы бок прозьвішча, але адначасова цягне за сабою страшэнны хаос у яго напісаньні з прычыны адсутнасьці адзінага міжнароднага альфабэту й дыякрытычных знакаў. Гэтак, прыкла-

¹²⁹ Тамсама, с. 46.

¹³⁰ Тамсама.

¹³¹ P. M., Nicholas P. Vakar: *The Name „White Russia”. The American Slavic and East European Review. October, 1949, Volume VIII, у: „Запісы”, № 2 (6), Нью-Ёрк 1954, с. 119.*

¹³² P. А-скі, *Як пісаць беларускія назовы па-ангельску?*, у: „Аб’яднаньне”, № 6 (27), Лёндан 1950, с. 16-18.

¹³³ Я. Запруднік (сапр. Сяргей Вільчыцкі), *Транскрыпцыя беларускіх назоваў і прозьвішчаў*, у: „Бацькаўшчына”, № 8 (290), Мюнхэн, 19 лютага 1956, с. 3-4.

дам, прозвішча *Луцкевіч* будзе пісацца па-рознаму ў ангельскай вэрсіі (*Lutskevich*), у французскай (*Loutskevitch*), ці ў нямецкай (*Lutzkiewitsch*). Прычым усе тры фанэтычна фальшывыя. Дык можа лепш пісаць беларускай лацінкай *Luckievič* – раіць Я. Запруднік.

Аўтар адзначае, што народы, якія карыстаюцца лацінкай, перадаюць свае прозвішчы й геаграфічныя назовы ў іншыя мовы (таксама з лацінкай), з рэдкімі выняткамі, безь ніякіх зьменаў. Дык навошта ж беларусы, маючы такую ж лацінку, павінны ламаць сабе галаву, як апісваць сваю бацькаўшчыну?..¹³⁴

Я. Запруднік заўважае, што Беларускае Выдавецкае Калегія пры Інстытуце Вывучэння СССР у сваім першым *Беларускім Зборніку* па-ангельску ўвяла прынцып транслітэрацыі беларускіх назоваў акрамя тых, якія больш ведамыя на Захадзе, як *Vitebsk, Smolensk, Minsk, Mogilev* і якія ўвайшлі ў слоўнікі заходніх моваў у іхнай расейскай форме. У *Беларусім Зборніку* ўсе іншыя назовы й прозвішчы напісаныя лацінкай па-беларуску: *Ihnatouski, Łuckievič, Naša Niva, Matadečna, Śvistáč* і гэтак далей.

„Праблема транскрыпцыі ў заходніх мовах беларускіх назоваў і прозвішчаў вельмі важная. Той, хто рыўся па бібліятэчных картатэках, па індэксах кніжак ды па іншых альфабэтных сьпісках у пошуку матар’ялаў аб Беларусі, ведае, колькі напружанага высілку й змарнаванага часу гэта каштуе. А далёка ня ўсе, хто цікавіцца Беларусіяй, маюць столькі цярплівасьці (і часта кемлівасьці), каб гартаць балонкі ці фішкі ды дадumoўвацца – зь *ігрэкам* ці безь яго, «о» ці «а», «ts» ці «tz» і г. д. у бесканцовасьць”¹³⁵.

¹³⁴ Тамсама, с. 4.

¹³⁵ Тамсама.